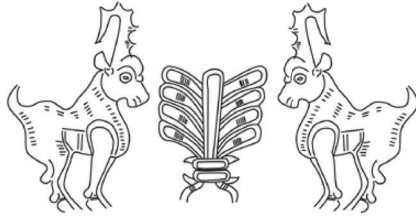

ARAS TÜRKİYE ESKİ YAKIN DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
TURKISH JOURNAL OF ANCIENT NEAR EASTERN STUDIES

TUJANES

2020/2

ARAS TÜRKİYE ESKİ YAKIN DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
TURKISH JOURNAL OF ANCIENT NEAR EASTERN STUDIES

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI
Doç. Dr. Erkan KONYAR
Doç. Dr. İsmail BAYKARA
Dr. Öğr. Üyesi Rifat KUVANÇ
Dr. Öğr. Üyesi Bilcan GÖKCE
Dr. Öğr. Üyesi Bülent GENÇ

Bilim Kurulu / Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Altan ÇİLİNGİROĞLU (İzmir)
Prof. Dr. Gülriz KOZBE (Batman)
Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU (İstanbul)
Prof. Dr. Andreas SCHACHNER (İstanbul)
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI (Erzurum)
Prof. Dr. A. Tuba ÖKSE (Kocaeli)
Prof. Dr. Rainer Maria CZICHON (Uşak)
Prof. Dr. Bahattin ÇELİK (İğdır)
Prof. Dr. Goderdzi NARIMANISHVILI (Tbilisi)
Prof. Dr. Hasan BAHAR (Konya)
Prof. Dr. Stephan KROLL (München)
Prof. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU (Erzurum)
Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul)
Doç. Dr. Ali OZAN (Denizli)
Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR (İzmir)
Doç. Dr. İsmail BAYKARA (Van)
Doç. Dr. Metin ALPARSLAN (İstanbul)
Doç. Dr. Mahmut AYDIN (Batman)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

2019 Yılı Malatya İli Yüzey Araştırması

Serkan ŞAHİN..... 6

Kayalıdere Kalesi 2018-2019 Yılı Kurtarma Kazıları: İlk Notlar

Sabahattin Erdoğan - Mikail Erçek - Murat Şen..... 19

The Winged Disc Deity Riding The Bull on Metal Objects in Reza Abbasi Museum

Maryam DARA..... 38

Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Gümüş Seleukos Sikkesi Üzerine
Arkeometrik İncelemeler

Mahmut AYDIN - İshak YILDIZ..... 54

2019 YILI MALATYA İLİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Serkan ŞAHİN *

Öz

Pleistosen dönemde insanların Afrika dışına çıkarken göç yolu olarak Anadolu yarımadasını kullanmış olduğu düşünülmektedir. Anadolu yarımadası, Afrika'dan Batı Asya'ya ve Avrupa'ya giden yolların merkezinde olmuştur. Pleistosen dönemde yaşamış olan insanların ve hayvanların izledikleri önemli bir güzergâh haline gelmiştir. Bu nedenle, önemli rotaların Anadolu'daki kesişme noktalarından birisi olan, Pleistosen dönem insanları açısından zengin doğal kaynakları bulunan Malatya ilinin Neojen ve Pleistosen çökellerinin stratigrafisi, fosillerin biyocoğrafik dağılımı, Pleistosen'de yaşamış insanların yayılım alanları, beslenme biçimleri, biyolojik yapıları ve toplumsal ilişkileri gibi birçok özelliği ortaya çıkarmak amacıyla 2019 yılında yüzey araştırması başlatılmıştır. Pleistosen dönem insanların izleri bulunan altı lokalite tespit edilmiştir. Saptanan lokalitelerde Alt ve Orta ve Üst Paleolitik dönemlere ait taş aletler bulunmuştur. Paleolitik dönem buluntuları farklı dönemlerdeki insan göçlerini aydınlatılabilmemiz açısından oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Malatya, Arkeolojik Yüzey Araştırması, Paleolitik

The Survey of Malatya Province in 2019

Abstract

It is believed that people used the Anatolian peninsula as their migration route while leaving Africa during Pleistocene Period. The Anatolian peninsula was at the center of the roads from Africa to West Asia and Europe, also became one of the important route followed by people and animals who lived in the Pleistocene. Thus, it is one of the intersection points of these routes in Anatolia, rich natural resources for the people of the Pleistocene period. A survey was initiated in 2019 in order to reveal many features such as the stratigraphy of the Neogene and Pleistocene sediments of the province of Malatya, the biogeographic distribution of fossils, the distribution areas of the people who lived in the Pleistocene, their diet, biological structures and social relations. Pleistocene people's traces were observed in six localities. There are lower, middle and upper Paleolithic Period's stone tools were detected in these localities. Paleolithic Periods findings are very important to shed light on human migrations in different periods.

Keywords: Eastern Anatolia, Malatya, Paleolithic, Archaeological Survey

---

* Dr. Öğr. Üyesi Serkan ŞAHİN, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Kırşehir, e-mail:serkansahin@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5137-805X.

GİRİŞ

1920’li yıllardan itibaren Türkiye’nin pek çok bölgesinde gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmalarında Neojen ve Pleistosen dönemlere ait çok önemli kalıntılar bulunmuştur. Günümüzde yürütülen benzeri çalışmaların sayısı önemli ölçüde artmış ve bu araştırmalarda önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Anadolu’nun paleoekolojik ve paleoantropolojik geçmişine ışık tutacak araştırmaların azlığı nedeniyle bazı lokaliteler çeşitli sebeplerle sahip olduğu potansiyel anlaşılardan hızla tahrip olmakta ve ülkemizin tarihi açısından son derece önemli bulgular yok olmaktadır. Çoğunluğu Antropoloji bölümü öğretim üyeleri tarafından yapılan Neojen döneme ait kazı çalışmaları sayesinde Batı ve Orta Anadolu’nun Neojen dönemine tarihlendirilen fosil varlığı ve Neojen dönem canlılarının yayılım alanları tespit edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca yine Antalya, Uşak, Hatay, Çanakkale, Van ve Kahramanmaraş’ta devam ettirilen Pleistosen dönem insanların anlaşılmasına yönelik araştırmalarla da yakın dönem prehistorik insanın yayılımı açısından Anadolu’nun Afrika, Asya ve Avrupa bağlantısında oynadığı rolün aydınlatılması amaçlanmaktadır. Son yıllarda yapılan araştırmalara karşın Anadolu’nun söz konusu dönemlerle ilgili taşıdığı potansiyel halen tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. Paleoantropolojik araştırmalara konu olan Neojen ve Pleistosen araştırmalar yok denecek kadar azdır. Bu sebeple Malatya ilinde yer alan Neojen ve Pleistosen dönemlere tarihlendirilen çökellerin araştırılması, yeni fosil lokalitelerinin tespit edilmesi ve prehistorik insanlara ait yerleşim alanlarının ortaya çıkarılması amacıyla 2019 yılında bir yüzey araştırması başlatılmıştır². Ne yazık ki, Malatya ilinde Neojen ve Pleistosen çökellere ait daha önceden yapılmış çalışmalar oldukça sınırlıdır.

Türkiye Neojen’ine ait ayrıntılı çalışmalar 1965-1969 yılları arasında Otto Sickenberg önderliğinde bir ekip tarafından yapılmıştır. Ekibin asıl amacı Türkiye’deki linyit yataklarının araştırılmasıdır. Bu proje kapsamında Türkiye’nin birçok ilinde ayrıntılı yüzey araştırmaları yapılmış ancak Kayseri ilinin doğusuna geçilmemiştir. Fikret Ozansoy ise Ankara ve çevresinde Ankara’nın kuzeydoğusu ile güneybatısı arasında kalan 150 km’lik bir hatta jeolojik çalışmalar yapmıştır. Daha sonraki yıllarda ise Ankara Üniversitesi ve California Üniversitesi Antropoloji Bölümü öğretim üyeleri ile MTA tarafından 1993 yılında “Türkiye Omurgalı Fosil Yatakları Araştırma Projesi” gerçekleştirilmiş ancak Malatya ili proje kapsamında ayrıntılı olarak araştırılmamıştır (Sickenberg vd., 1975: 15-21; Saraç 1993: 7-12; Ozansoy 1965: 7-14).

---

1 Malatya İli Yüzey Araştırmasının 2019 yılı çalışmaları özellikle bölgenin coğrafik olarak tanımlanmasına yönelik olarak gerçekleştirildiği için buluntu noktalarında sadece gözlem yapılmış ve sistematik toplamların önümüzdeki yıl yapılması planlanmıştır. Bundan dolayı buluntular alanda bırakılmış ve buluntular üzerinde ayrıntılı analizler yapılmamıştır. Bu nedenle yontmataş buluntularının tekno-tipolojik özellikleri bu makalede verilememiştir. Neojen çökelleri üzerine çalışmalara ise projenin ilerleyen yıllarında yoğunlaşılacaktır. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü’nün izniyle gerçekleştirilen 2019 yılı çalışmalarına Doç. Dr. Berkay Dinçer ile Doç. Dr. İsmail Baykara da katılmıştır.

Malatya çevresindeki Pleistosen çökellerine ait ilk çalışmalar ise Eugène Pittard tarafından 1927 yılında Adıyaman (Güney Malatya) ilinde yapılmıştır. Pittard tarafından Tchakkal (Çakalsuyu) olarak adlandırılan Pirun bölgesindeki Ziyaret Çayı yakınlarında Aurignacien döneme ait kazıyıcılar, keskiler, sırtlı bıçaklar gibi Pleistosen insanına ait arkeolojik kalıntılar keşfedilmiştir (Pittard 1928: 348). Yine aynı bölgede Hans Henning von der Osten 1931 yılında Pirun çayı yakınlarındaki teraslarda çakmaktaşı yongalar ve birçok Paleolitik yontmataş aletler gözlemlemiştir (Von der Osten 1933: 131). Şevket Aziz Kansu ise 2 Nisan 1938’de yine Adıyaman Pirun’da Çakalsuyu vadisinde bazı yontmataş aletlere rastlamıştır. Kansu bu aletleri Mousterien uç olarak tanımlamış ve 1928 yılında Pittard tarafından bulunan aletlerden farklı olduğunu ifade etmiştir (Kansu 1939: 330).

Bölgedeki ayrıntılı ilk araştırmalar ise İsmail Kılıç Kökten tarafından 1945 yılında yapılmıştır. Çalışma Türk Tarih Kurumu adına yapılmış ve çalışma esnasında Malatya, Elâzığ, Muş ve Ağrı illeri araştırılmıştır. 1945 yılında Adıyaman, Malatya iline bağlı bir ilçe olduğundan çalışmada Adıyaman ayrıca değerlendirilmemiş ve Güney Malatya olarak adlandırılmıştır. Kökten, Malatya’nın kuzeyinde herhangi bir buluntuya rastlamamıştır. Güney Malatya’da (Adıyaman) ise Pleistosen’e ait insan izleri bulmuş ancak bölgede ayrıntılı çalışmalar yapılmamıştır (Kökten 1947: 459). 1969 yılında ise İsmail Kılıç Kökten, Işın Yalçinkaya ve Selahattin Kor’dan oluşan bir ekip Keban Projesi kapsamında Elazığ, Tunceli ve Malatya’nın bir kısmında Pleistosen döneme ait bazı araştırmalar yapmıştır. Malatya Arapkir Selamlı köyünde bazı mağaralar tespit edilmiş ancak baraj gölü sınırları dışında kaldığından mağaralarda araştırma yapılamamıştır (Kökten 1971:15). Kökten ve ekibi aynı proje kapsamında 1970 yılında yaptıkları araştırmalarda Malatya Arapkir’de bulunan Arapkir Deresi’nin karşı sekisinde “Hadedi” ismiyle anılan mağara sistemlerini tespit etmiş ancak zaman darlığı sebebiyle araştıramamıştır (Kökten 1972: 2). 1971 yılında ise aynı proje kapsamında araştırmalara devam edilmiştir. Araştırmalar esnasında Arapkir deresine doğru uzanan ve Keban Barajı suları altında kalan Aşağı Yabanlar Köyü’nde Kalaycık adı verilen bir yerleşimde kazılar yapılmıştır. Kökten Kalaycık yerleşiminin karşısında mağaralar tespit etmiş ancak gerekli tetkikleri yapamamıştır ve mağaraların araştırılması gerektiğini belirtmiştir (Kökten 1974: 3).

1977 yılında, DSİ tarafından yapılan Atatürk Barajı Havzası’nda, Mehmet Özdoğan başkanlığında yüzey araştırmaları yapılmıştır. Özdoğan, Malatya ili Arğuvan ilçesinde yaptığı çalışmalarda Kalkolitik’ten Son Tunç Çağı’na kadar olan döneme tarihlendirdiği arkeolojik buluntulara rastlamıştır. Bu araştırmalar kapsamında daha erken dönem buluntu yerlerine ise Adıyaman il merkezinin güneydoğusunda; eski Samsat ilçe merkezinin kuzeyinde, Fırat’a Hamışkan Deresi ile dökülen Keluşk Deresi’nin üst kesiminde rastlamıştır. Bu noktada Şehremuz Sırtı olarak adlandırılan alanda çakmaktaşı aletler bulunmuştur. Bu aletler arasında iri yonga çekirdekleri, iri taşmalıklar ve Acheul türünde el baltaları yer almaktadır (Özdoğan 1977: 15-22).

Özdoğan’ın buluntuları ışığında 1979 yılında Işın Yalçinkaya, Hans jürgen Müller-Beck, Gerd Albrecht ve Harun Taşkiran; Adıyaman, Samsat, Malatya ve Kuruçay bölgesinde

araştırmalar yapmıştır. Ekip tarafından Malatya ili Yazıhan ilçesinin doğusunda bulunan, Kuruçay adlı alanda Pleistosen insanlarına ait bulgular elde edilmiştir. Ancak buluntuların dağınık olması sebebiyle alanda sistematik bir çalışma yapılamamıştır. Çalışmanın ilerleyen evresinde ekip Adıyaman'a bağlı Samsat ilçesinde araştırmaya devam etmiştir. Samsat yöresinde de Pleistosen insanlarına ait izler bulunmuş ancak zaman darlığı nedeniyle ayrıntılı bir çalışmaya olanak bulunamamıştır. Araştırmanın ikinci kısmında ise Şehremuz sırtındaki buluntular toplanmış ve daha sonraki yıllarda kazı yapılmasına karar verilmiştir (Yalçınkaya vd. 1987: 29-33). Şehremuz bölgesinden elde edilen el baltaları üzerinde yapılan çalışmalar Müller-Beck ve Albrecht tarafından daha sonraki yıllarda yayınlanmıştır (Albrecht – Müller - Beck 1988: 77-79, Albrecht 1994: 1-5). 2014-2016 yılları arasında ise Fırat vadisinde Türk-Rus ortaklığındaki bir ekip tarafından yapılan jeolojik araştırma esnasında Paleolitik bulgulara rastlanılmıştır. Bu bulgular arasında satırlar, düzeltili aletler, kazmalar ve bazı yongalar tespit edilmiştir (Ozherelyev et al., 2019: 73-75).

Malatya ve yakın çevresi, yukarıdaki araştırmaların da gösterdiği üzere, Prehistorik dönemler için oldukça önemli bir buluntu sahası olmasına rağmen özellikle Neojen ve Pleistosen dönemlere yönelik sistematik araştırmaların da gerçekleştirilmediği bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu dönemlere ilişkin gerçekleştirilen 2019 yılı çalışmaları neticesinde 6 buluntu noktasında çalışmalar yapılmıştır.

M01

Araştırma kapsamında ilk olarak Malatya'nın kuzeyinde yer alan Arguvan ilçesine gidilmiş ve Çakmak Köyü'nün yaylasında gözlemler yapılmıştır. Bu gözlemler sonucunda yaylanın kuzey kısmında çakmaktaşıdan yontmataş buluntulara rastlanmıştır. Bunlar üzerinde yapılan ilk incelemeler bunların Orta Paleolitik dönemde insanlar tarafından kullanıldığına işaret etmektedir. Yapılan analizler sonucunda lokalitede (M01) (Şekil 13) tek vurma düzlemlili çekirdekler, satırlar, yongalar, düzensiz çekirdekler, düzeltili yongalar ele geçmiştir. Lokalitede bulunan hammadde büyük bloklar halindedir ancak büyük boyutlu hammaddelerde herhangi bir yongalama yapılmamıştır. Hammadde olarak daha çok küçük köşeli parçalar kullanılmıştır. Lokalitenin yüzey görünürlüğü yüksek, buluntu yoğunluğu ise düşüktür. Lokalitede yüzey erozyonu çok fazladır. Toprak kırmızı/kahverengi tonlardadır. Ele geçen çekirdeklerin yontulmasında çoğunlukla belirgin bir sistem görülememiştir. Çekirdeklerin mevcut tüm platformlarından küçük yonga çıkarımları gözlemlenmiştir. Ele geçen buluntular ise genelde küçük boyutludur. Hammadde yapısına bağlı olarak yongalarda çıkarım izleri çok belirgin değildir. Tek vurma düzlemlili çekirdeklerde platform hazırlığı gözlemlenmemiştir. Çekirdeklerin platform kısımları genelde parçalanmıştır. Bu da çekirdeklerin sert bir vurgaç yardımıyla yongalandığını göstermektedir. Lokalitede düzeltili yongaya çok az rastlanmıştır ve gözlemlenen düzeltiler düzensizdir. Ayrıca lokalitede tipik aletlere rastlanmamıştır.

Şekil 1- Arguvan Çakmak Köyü M01

Şekil 2- Arguvan Çakmak Köyü 'nde Bulunan Çekirdek

M02

M01 buluntu noktasının batısındaki yamaçlara bakılmış ve burada da andezit hammaddeye sahip işlenmiş yontmataşlar bulunmuştur. İncelemeler sonucunda Alt Paleolitik döneme ait olabilecek düzensiz çekirdekler, yongalar, para-Levallois çekirdekler, satırlar, iri düzeltili aletler ele geçmiştir ve lokaliteye M02 ismi verilmiştir (Şekil 13). Lokalitede andezit hammaddeyle yoğun olarak karşılaşmıştır. İncelemeler esnasında çekirdek ağırlıklı bir teknoloji gözlemlenmiştir. Yüze görünürlüğü yüksek olmasına rağmen buluntu yoğunluğu fazla değildir. Hammadde kaynağının yapısı nedeniyle ele geçen yongaların iç/dış yüzleri çok belirgin değildir. Çekirdekler genellikle küresel/yarı küresel işlemiş ve çok az tüketilmiştir. Buluntular Levallois benzeri olmasına rağmen bu yöntemin tüm özelliklerini sergilemez. Bu nedenle bunlar para-Levallois olarak kaydedilmiştir.

Şekil 3- Arguvan Çakmak Köyü M02

Şekil 4- Arguvan Çakmak Köyü'nde Tespit Edilen Taş Aletler

M03

Üçüncü buluntu noktası Yazıhan İlçesi Fethiye Köyü'nde tespit edilmiştir. Burada da çakmaktaşı hammaddeye sahip Orta Paleolitik döneme ait yongalar, düzeltili yongalar, Levallois çekirdekler ile kenar kazıyıcılara rastlanmıştır (Şekil 13). Lokalitenin kuzeybatısında derin bir vadi bulunmaktadır. Bu vadinin terasları kuzeybatıdaki yamaçlarda belirgin olarak görülmektedir. Yamaçlar lokaliteye doğru daha az eğimli bir yapı sergilemektedir. Ele geçen hammadde ikincil kortekse sahip iken yüzey görünürlüğü yüksek buluntu yoğunluğu ise düşüktür. Hammaddeye yoğun olarak rastlanmasına rağmen işlenmiş parçaların yoğunluğu azdır. Yongaların çoğunluğu kabukludur. Buluntular incelendiğinde ele geçen kıyıcı ve satırlardan elde edilen yongaların kullanılabilir olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle eski terasların üzerinden ele geçen kıyıcıların ve satırların olasılıkla çekirdek olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Araştırma kapsamında Fethiye Köyü'nün yakınlarında yer alan Karakaya Baraj Gölü'nün etrafındaki sekiler de araştırılmış, burada çakmaktaşı yumrular bulunsa da bunların Pleistosen insanları tarafından kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Şekil 5- Yazıhan Fethiye Köyü M03

Şekil 6 - Yazıhan Fethiye Köyü M03 Buluntu Alanında Tespit Edilen Çekirdek

M04

Battalgazi ilçesinde Karakaya Baraj Gölü yakınlarındaki Yarımcahan Köyü'nün girişindeki akarsu sekilerinde Alt Paleolitik döneme ait olabilecek satırlar bulunmuştur. Lokalite daha önceki yıllarda Ozherelyev tarafından keşfedilmiştir (Ozherelyev et al., 2019: 73-75). Buluntu alanı Yarımcahan Köyü'ne doğru giden yolun yapımı esnasında açılmış yaklaşık 20-25 metre uzunluğundaki bir kesittedir. Kesit 15-20 cm boyutundaki genellikle volkanik karakterli taşlar ve çok ince bir kum tabakasından oluşmaktadır. Kesitin içindeki taşlar arkeolojik karakterli olmasa da kesitin dış yüzeyindeki taşların üzerindeki kırıklar olasılıkla Pleistosen insanları tarafından yapılmıştır. Kesitte yapılan incelemeler sonucunda iki adet satır ele geçmiştir. Kesitin içinde yer alan hammadde homojen yapıda değildir ve kırıldıktan sonra işlem görmemişlerdir. İncelenen çakılların alt kısımlarının kalsitle kaplandığı görülmüştür. Çakılların kırılan kısımlarının ise kalsitle kaplanmadığı gözlemlenmiştir. Bu nedenle buluntuların tabakaya yerleştikten sonra kırıldığı anlaşılmaktadır. İstifin içindeki

stratigrafik birimler net olarak anlaşılammıştır. İstif genellikle 50-200 cm boyutundaki iri çakıllar tarafından ayrılmıştır. Ele geçen satırlardan birinin ön kısmında iki çıkarım tespit edilmiştir. Satırın alt yüzünün sağ tarafında ise kullanım kırıkları gözlemlenmektedir. M04 buluntu noktasının kuzey kısımları ve Yarımcahan Köyü'nün Karakaya baraj gölüne bakan kısımları araştırılmış ancak herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır.

Şekil 7- Battalgazi Yarımcahan Köyü M04

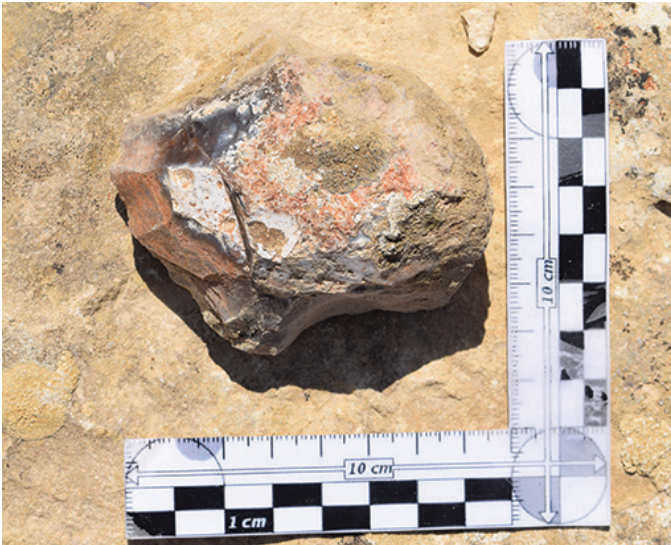
Şekil 8- Battalgazi Yarımcahan Köyü'nde Bulunan Satır

M05

Malatya'nın kuzey kısımlarında yapılan araştırmalar neticesinde; Arguvan - Arapkir yolunda Bahçeli Köyü'nün batısında, ovaya hâkim yüksek düzlükler incelenmiştir. Bu bölgede hammadde bulunamamasına rağmen Orta Paleolitik dönem aletlerine rastlanmıştır. Ayrıca yamaçlarda Miyosen Dönem'e ait denizel fosiller de gözlemlenmiştir. M05 lokalitesinde çakmaktaşı hammaddeden Levallois yongalar, kabuklu yongalar, kazıyıcılar ile bazalttan Levallois yongalar ve kıyıcılar tespit edilmiştir. Lokalitenin yüzey görünüşü yüksektir. Buluntu yerinde hammaddeye rastlanmamıştır. Yontmataş aletler, içinde denizel fosiller barındıran kireçtaşı sedimanter kayalıkların hemen üzerinde bulunmuştur. Kayalıklar 30 metre boyunda yüksek falezler oluşturmaktadır ve derin kanyonlarla birbirinden ayrılmıştır. Taş aletlerin yapımında bazalt ve çakmaktaşı hammadde kullanılmıştır ancak buluntu yoğunluğu düşüktür. Arapkir-Sivas otoyolunun etrafındaki yamaçlar da araştırılmış olmasına rağmen herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

Şekil 9- Arguvan Bahçeli Köyü M05

Şekil 10- Arguvan Bahçeli Köyü'nde Bulunan Taş Alet

M06

Araştırma kapsamında mağara oluşumlarına sahip Levent ve Girmana Kanyonlarında da çalışmalar yapılmıştır. Levent Kanyonu'nun batısındaki sekiler ve kanyonun batı kısmındaki bazı mağaralar incelenmiş ancak herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Hekimhan ilçesinde bulunan Alican Köyü yakınlarındaki Girmana Kanyonu'nun başlangıcındaki yamaçlarda ise buradaki büyük kireç taşları içerisinde yumrular halinde iyi kalitede çakmaktaşlarına rastlanmıştır (Şekil 13). Bu lokalitede (M06) yapılan araştırmalar sonucunda Üst Paleolitik ya da Epi-Paleolitik döneme ait olabilecek tek vurma platformlu çekirdekler, mikro yonga çekirdekleri, kabuklu yongalar ve ön kazıyıcılara rastlanmıştır.

Şekil 11- Hekimhan Alican Köyü (M06)

Şekil 12- Hekimhan Alican Köyü'nde (M06) Bulunan Taş Alet ve Yongalar

Şekil 13- Tespit Edilen Lokaliteleri Gösteren Harita

SONUÇ

Malatya-Elazığ Bölgesi Keban ve Karakaya Baraj Kurtarma kazıları kapsamında oldukça detaylı araştırılmış bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu baraj projeleri bölgenin özellikle Kalkolitik dönemden itibaren artan bir yerleşim dokusuna sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bölgenin Prehistorik dönemleri ise buna karşın göz ardı edilmiş ve istenilen ölçüde detaylı bir biçimde incelenmemiştir. 2019 yılı yüzey araştırması özellikle Malatya İli sınırları içerisinde gerçekleştirilmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde 6 buluntu noktasında Prehistorik dönemlere ait verilere rastlanmıştır. Bu buluntu noktalarındaki aletlerin büyük kısmının Alt Paleolitik Döneme ait olduğu tespit edilmiştir. Bütün buluntu noktalarında bu döneme ait buluntuların ele geçmesi Malatya Bölgesi'nin Paleolitik dönem için önemli bir yerleşim alanı olduğuna işaret etmektedir. Hekimhan Alican Köyü yakınlarındaki Girmana Kanyonu ise Üst Paleolitik Dönem'e ait buluntu veren tek merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. 2019 yılı araştırmaları Malatya Bölgesi'nin Prehistorik dönem yerleşimleri açısından zengin bir bölge olduğunu ortaya koymuştur. Projenin ilerleyen yıllarında yapılacak çalışmalar; doğal kaynaklar açısından zengin alanlar içeren Malatya ilinin Neojen ve Pleistosen çökellerinin stratigrafisi, fosillerin biyocoğrafik dağılımı, Pleistosen'de yaşamış dönem insanların yayılım alanları, beslenme biçimleri, biyolojik yapıları ve toplumsal ilişkileri gibi birçok özellikleri hakkında bilgi verme potansiyeline sahip önemli bir bölge olduğunu açığa çıkaracaktır.

TEŞEKKÜR

Araştırma kapsamında değerli bilimsel katkılarından dolayı Doç. Dr. Berkay Dinçer ve Doç. Dr. İsmail Baykara'ya minnettarım. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğüne ve Türk Tarih Kurumu'na destekleri için teşekkür ederim. Bu çalışma Türk Tarih Kurumu tarafından maddi olarak desteklenmektedir (Proje numarası 2019.88).

Kaynakça

- Albrecht - Müller-Beck 1988 Albrecht G., Müller-Beck H., “The Palaeolithic of Şehremuz near Samsat on the Euphrates River. Summary of the Excavation Findings and a Morphology of the Handaxes”, *Paléorient*, vol. 14, n°2. Préhistoire du Levant II. Processus des changements culturels, Paris, 76-86.
- Albrecht 1994 Albrecht, G., *Das Paläolithikum von Şehremuz bei Samsat am Euphrat: Archäologie und Landschaftsdynamik*, Verlag Archaeologica Venatoria, Tübingen.
- Kansu 1939 Kansu, Ş.A., “Anadolu paleolitiğine dair bir not. Note Relative à l’Age Paléolithique en Anatolie”, *Türk Antropoloji Mecmuası*, No: 19-22, 330-335.
- Kökten 1947 Kökten, İ. K., “1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarihöncesi Araştırmalar”, *Belleten*, XI/43, 431-472.
- Kökten 1971 Kökten, İ. K., “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I, No:2, 13-23.
- Kökten 1972 Kökten, İ. K., “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1970”, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri I, No:3, 1-5.
- Kökten 1974 Kökten, İ. K., “Keban Baraj Gölü Alanında Diptarih Araştırmaları, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri I, No:4, 1-11.
- Ozansoy 1965 Ozansoy, F., *Etude des gisements continentaux et des mammifères du Cénozoïque de Turquie: Mémoires de la Société Géologique de France*, 44 (102), 1-92.
- Ozherelyev et al. 2019 Ozherelyev, D.V., Trifonov, V.G., Çelik, H., Trikhunkov, Ya. I., Frolov, P.D., Simakova, A. N., “Early Paleolithic evidence from the Euphrates River basin Eastern Turkey”, *Quaternary International*, Vol. 509, 73-86.
- Özdoğan 1977 Özdoğan, M., *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*, ODTÜ Aşağı Fırat Projesi Yayınları Seri 1, No. 2, İstanbul.

- Pittard 1928 Pittard, E., “Note sur l’existence de la civilisation paléolithique en Asie Mineure” *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 72e année, N. 4, 348-350.
- Saraç 2003 Saraç, G., 2003, *Türkiye Omurgalı Fosil Yatakları*, MTA Rapor No 10609, Ankara.
- Sickenberg et al. 1975 Sickenberg, F., Becker-Platen, J.D., Benda, L., Berg, D., Engesser, B., Gaziry, W., Heissig, K., Hunermann, K.A., Sondaar, P.Y., Schmidt-Kittler, N., Staesche, K., Staesche, U., Steffens, P. and Tobien, H., *Die Gliederung des höheren Jungtertiärs und Altquartärs in der Türkei nach Vertebraten und ihre Bedeutung für die Internationale Neogen-Stratigraphie*, Geologisches Jahrbuch, 15/B.
- von der Osten 1933 Von Der Osten, H., H., *Discoveries in Anatolia 1930-1931*, Oriental Institute Communications, No: 14, University of Chicago Press.
- Yalçınkaya vd., 1979 Yalçınkaya, I., Müller-Beck, H., Albrecht, G., “Fırat Vadisinde, Adıyaman - Samsat ve Malatya - Kuruçay Çevrelerinde Paleolitik Gözlemler, 1979”, *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları Seri I no. 3, Ankara, 29-33.

KAYALIDERE KALESİ 2018-2019 YILI KURTARMA KAZILARI: İLK NOTLAR

Sabahattin Erdoğan* - Mikail Erçek** - Murat Şen***

Öz

Kayalidere Kalesi, Urartu Krallığı'nın batıya açılan yol ağı üzerinde yer alan önemli merkezlerden biridir. Aynı zamanda konumu itibariyle de bu bölgeleri kontrol eden önemli bir eyalet merkezi durumundadır. Tek sezon sürmesine rağmen Burney tarafından gerçekleştirilen 1965 yılı kazıları; buluntu zenginliği ve verilerin niteliği açısından kalenin önemini açıkça ortaya koymuştur. Muş Alparslan II Barajının su toplama alanında kalmasından dolayı önemli bir kısmı su altında kalacak olan kalede, 2018 ve 2019 yıllarında iki sezon süren kurtarma kazıları ile temizlik ve geçici konservasyon çalışmaları yapılmıştır. Baraj sahasında kalmasından dolayı ve sınırlı bir süre içinde yapılması zorunlu olduğu için 2018 ve 2019 yılı çalışmaları büyük ölçüde mevcut yapıların konservasyonuna yönelik olmuştur. Konservasyon ve temizlik çalışmaları, 1965 yılındaki kazılar ile sitadelde ortaya çıkarılmış olan kule biçimli susi tapınağı, depo yapıları ve kaya mezarında gerçekleştirilmiştir. Konservasyon çalışmalarının yanı sıra, özellikle Aşağı Şehrin sur duvar hat-tını tespit etmeye yönelik sınırlı da olsa arkeolojik kazı çalışmaları da gerçekleştirilmiştir. Nitekim bu kazı çalışmaları, Urartu kaleleri içinde Altın-tepe ve Aznavurtepe'den bilinen stelli alanların benzeri, stelli yeni bir kutsal alanın varlığını tespit etmemizi sağlamıştır. Kayalidere Kalesi'ndeki hem ilk dönem kazıları hem de tarafımızdan yapılan çalışmalar, özellikle yazıtlı buluntulara denk gelinmemesinden dolayı kalenin hangi kral döneminde inşa edildiği sorusunu yanıt-sız bırakmıştır. Kale yapılarının duvar işçiliği ile kaleden ele geçen eserlere ilişkin kronolojik değerlendirmeler kalenin Urartu Krallığı'nın kuruluş döneminde inşa edildiğine işaret etmektedir. Bu değerlendirmeler ışığında tarafımızdan sınırlı da olsa karbon analizleri de yapılmıştır. Bu karbon analizlerine ilişkin ilk değerlendirmeler şimdilik kalenin, mimari planlama ve duvar işçiliğine de paralel bir biçimde, Urartu'nun M.Ö. 9. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın başı ile ilişkilendiril-mesine olanak vermektedir.

Anahtar Sözcükler: Varto, Kayalidere Kalesi, Urartu, Orta Demir Çağ, Stelli Kutsal Alanı

Kayalidere Fortress 2018-2019 Salvage Excavations: First Notes

Abstract

Kayalidere fortress is one of the important centers that on the Urartian Kingdom's road network which opens to the west. It is also an important provincial center controlling these regions as of its location. Although it was only one season, the 1965-year excavations carried out by Burney reveal the importance of the fortress in terms of the wealth of finds and the quality of the data. Due to staying in the dam region and must be done in a limited period of time, the works of the 2018 and 2019 have largely focused on the conservation of existing structures. Conservation and cleaning work was carried out in the tower-shaped susi temple,

* Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin Erdoğan, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, VAN/TÜRKİYE. sabahattinerdogan@yyu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-1957-0279

** Mikail ERCEK, Müze Müdürü, Ahlat Müze Müdürlüğü, BİTLİS/TÜRKİYE, mikai.ercek@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1235-3255.

*** Murat ŞEN, Uzman. Arkeolog ve Sanat Tarihçi sennmurat@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1235-3255.

storage structures and rock-tomb unearthed in the citadel during the excavations in 1965. In addition to the conservation work, limited archaeological excavations, have also been carried out to identify the fortification line of the Lower City. As a matter of fact, these excavations have enabled us to determine the existence of a new sacred area with stele, similar to the areas with steles known from Altın-tepe and Aznavurtepe among the Urartian fortresses. Both the first period excavations in the Kayalıdere Fortress and the works which carried out by us left unanswered the question of which king period the fortress was built, especially since there are no inscriptions. Chronological evaluations of the masonry of the fortress structures and the artifacts recovered from the fortress indicate that the fortress was built during the establishment period of the Urartian Kingdom. In the light of these evaluations, carbon analyzes have also been made by us, albeit limited. The first evaluations regarding these carbon analyzes are for now, in parallel with the architectural planning and masonry of the fortress, It allows to be associated with the Urartians late 9th century and the beginning of the 8th century.

Keywords: Varto, Kayalıdere Fortress, Urartu, Middle Iron Age, Stelae Sacred Area

Giriş

M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren Van merkezli olarak kurulmuş olan Urartu Krallığı özellikle kral İşpuini (M.Ö. 830-810) ve oğlu Minua (M.Ö. 810-780) dönemlerinde Van Gölü'nün batısında oldukça etkili olmuş ve sınırlarını Malatya-Elazığ hattına değin genişletmiştir. Urartu Krallığı'nın gölün batısına yayılımını sağlayan en önemli güzergah Erciş'ten başlayarak Patnos, Malazgirt ve Bulanık üzerinden Varto'ya bağlanan Murat Nehri Vadisi'dir (Burney 1966: 55). Bingöl yükseltilerinin başladığı Hasanova'dan, Van Gölü'nün kuzeyindeki Erciş'e kadar olan, yaklaşık 250 km.'lik koridorun kilit noktalarından biri Kayalıdere Kalesi'dir (Fig. 1).

Kayalıdere Kalesi Muş İli Varto İlçesi'nin 15 km güneydoğusunda, Kayalıdere (Hınzör) Köyü'nün 3 km. batısında, kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu uzanan kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kalenin bilimsel kazıları ilk olarak 1965 yılında Seton Lloyd ve C. A. Burney başkanlığındaki bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Tek sezonla sınırlı kalan bu çalışmalar kaleye ilişkin oldukça önemli yapı kalıntılarının ortaya çıkmasını sağlamış olsa da tamamlanamadan son bulmuştur (Burney 1966). Burney tarafından yayınlanmış olan ve kaleye ilişkin oldukça detaylı bilgilerin yer aldığı makalede kale Aşağı ve Yukarı Sitadel ile Aşağı Yerleşim olmak üzere üç farklı birim olarak tanımlanmıştır. Nitekim kalenin iki farklı sitadel alanına sahip olduğuna vurgu yapan bu tanımlama Urartu merkezleri içinde bilinen yerleşim düzenine uygun bir tanımlama değildir. Urartu merkezlerinin genel yapısını göz önüne aldığımızda sur duvarları ile korunan ve içinde dinsel ve kamusal yapıların bulunduğu alan Sitadel olarak tanımlanırken kalenin hemen yakınındaki uygun alanların ise Aşağı yerleşim olarak tanımlanması söz konusudur (Forbes 1983; Kuvanc 2017). Kayalıdere Kalesi; Burney'in yaptığı bu tanımlamadan ziyade ve Urartu genel yerleşim düzenine de paralel bir biçimde kayalığın üst kodunda bulunan, susi tapınağının yer aldığı ve surlarla korunan alan tarafımızdan Yukarı Sitadel; Burney'in Aşağı Sitadel dediği alan Kuzey Yamaç Yerleşimleri ve Aşağı Yerleşim olarak tanımlanmıştır (Fig. 2). Yukarı Sitadel ve hemen kuzeyindeki alana yayılan teraslı yamaçta yer alan kalıntılardan oluşan kale yaklaşık olarak 290 m.

uzunluğunda, 157 m. genişliğindedir¹. 2012 yılında yapımına başlanan Muş Alpaslan II Barajı etki alanında kalan Kayalidere Kalesi'nde kültür varlıklarının korunmasına yönelik olarak 2018 ve 2019 yıllarında Ahlat Müze Müdürlüğü başkanlığında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir².

Topografik açıdan Kayalidere kayalıkları iki teraslı bir yapıya sahiptir. Yukarı Sitadel olarak nitelenen üst kottaki kayalık terasta yönetim-saray, tapınak, depo mekânları yer almaktadır. Sitadel; güney ucunda yer alan payandalı masif duvarlarla bir nevi aşağı terastan soyutlanmıştır. Kıyasla alt kotta yer alan ve daha düz konumdaki aşağı terasta Yukarı Sitadeldaki mimari düzenlemelere rastlanılmamaktadır. Organik bir bağ içinde olmayan aşağı teras, Yukarı Sitadelden ayrı bir bölüm olarak durmaktadır. Olasılıkla bu özelliğinden dolayı aşağı teras Burney tarafından Aşağı Sitadel olarak tanımlanmıştır.

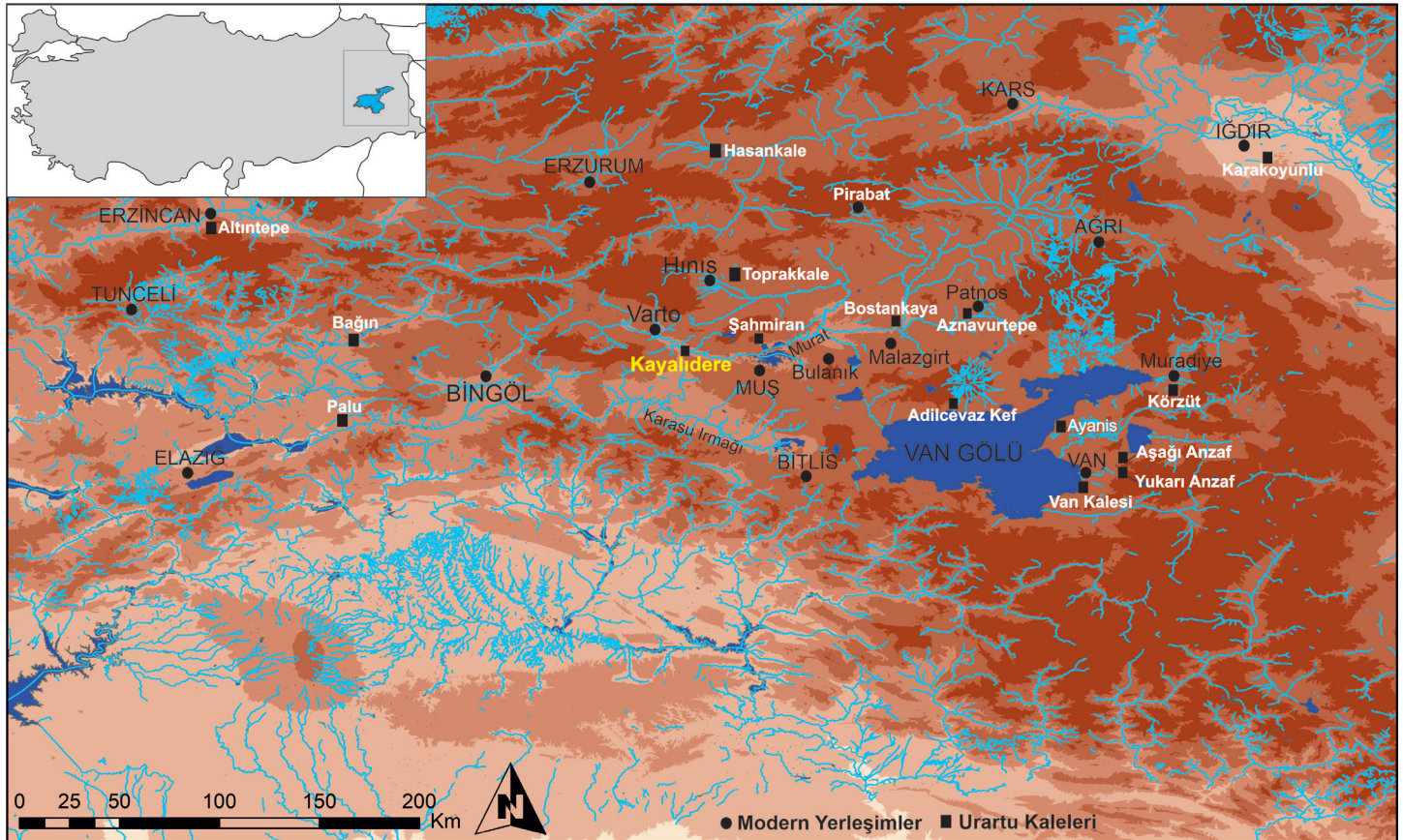

Fig. 1- Van Gölü Havzası ve bu alanın batısındaki önemli Urartu merkezleri

1 Kayalidere Kalesi'ne ilişkin Burney tarafından kullanılan ve Urartu kale mimarisinde net bir karşılığı olmayan Yukarı ve Aşağı Sitadel tanımlamaları ile kalenin tarihlendirme ve mimari değerlendirmeleri olmak üzere başta gelen tartışmalarının göz önünde bulundurulacağı kapsamlı bir çalışma tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

2 Kayalidere Kurtarma Kazıları; Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle Ahlat Müze Müdürü Mikail Erçek başkanlığında Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin Erdoğan'ın bilimsel danışmanlığında gerçekleştirilmiştir. Her iki sezonda da Kayalidere Kurtarma Kazılarının sponsorluğunu Energo-pro ve Murat Nehri A.Ş. üstlenmiştir.

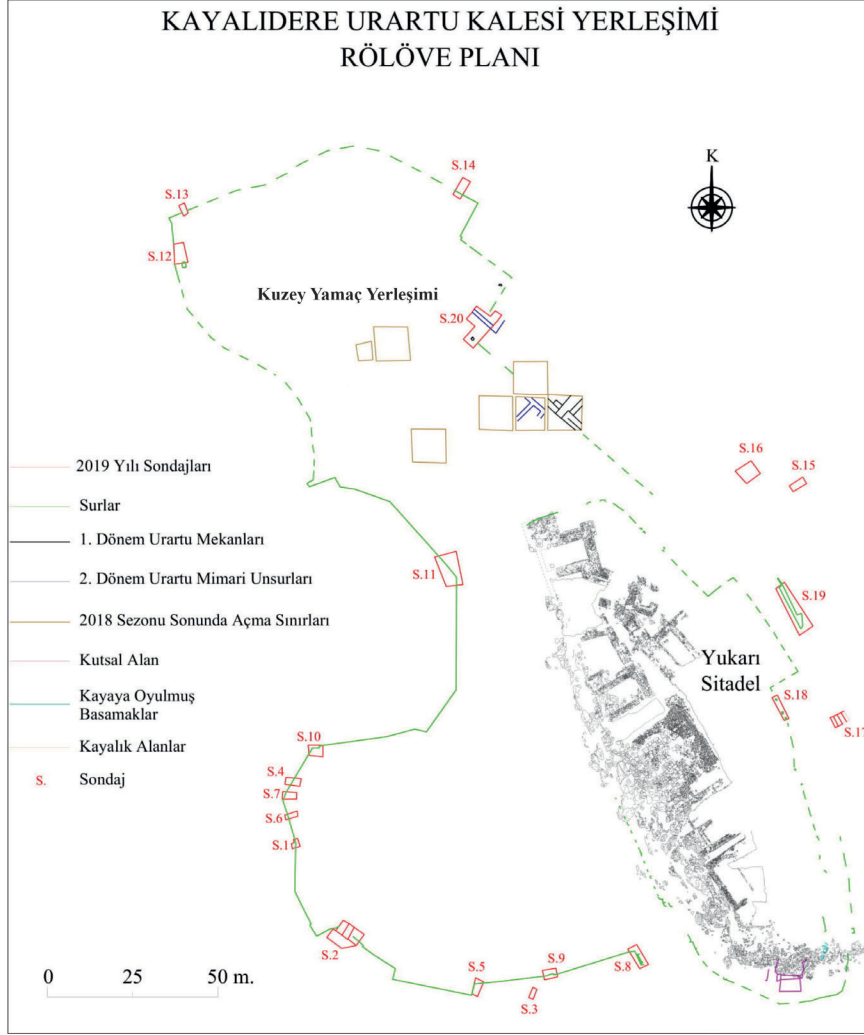

Fig. 2- Kayalidere Kalesi genel vaziyet planı

Kayalidere Kalesi'ndeki tek sezonluk kazı çalışmaları 1965 yılında Burney tarafından gerçekleştirilmiştir (Lloyd - Burney 1965; Burney 1966; 1998). Bu kazı faaliyeti tarafımızca yürütülen çalışmalara kadar alandaki tek kazı çalışması olmuştur. Urartu Krallığı'nın Van Gölü Havzası'nın batısındaki en önemli merkezlerinden biri konumundaki kalede açığa çıkarılan mimari yapılar bütünsel bir plan dahilinde ise Kleiss tarafından değerlendirilmiştir (Kleiss 1988). Muş Ovası ve yakın çevresinde yürütülen yüzey araştırmaları kapsamında da göz önünde bulundurulmuş kale Rothmann tarafından da ziyaret edilmiştir (Rothman 1992). 2009-2014 yılları arasında, Muş ve çevresinde kapsamlı bir yüzey araştırması yapan bir diğer araştırmacı Biber tarafından da araştırılan kalede mevcut yapılara ilişkin belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Biber 2018). Murat Nehri Vadisi'nde gerçekleştirilen Alpaslan Barajı'nın su toplama alanında kaldığı için kaleye ilişkin başlatılan restorasyon ve konservasyon çalışmaları kapsamında yapılan son çalışmalar ise 2018-2019 yıllarında tarafımızca yürütülmüştür. Alanda gerçekleştirilen faaliyetler iki sezon sürmüştür.

2018-2019 Yılı Çalışmaları

Kayalidere Kalesi'ndeki restorasyon ve konservasyona yönelik kazı ve belgeleme çalışmaları dört temel amaç etrafında şekillenmiştir. Öncelikle sitadeldeki korunması gerekli yapılarda geçici konservasyon ile su altında kalacak alanlara ilişkin sondaj ve belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda 1965 yılı kazılarında açığa çıkarılan ve kalenin en önemli mimari yapısı olarak karşımıza çıkan tapınak ve yakın çevresi ile depo yapılarında temizlik çalışmaları yapılmıştır. Çalışmaların yoğunlaştığı ikinci nokta kalenin Yukarı Sitadel ile Kuzey Yamaç yerleşimleri olarak adlandırılan kısımlarını çevrelediği düşünülen sur duvarlarının nasıl bir hat bir hat izlediğinin belirlenmesine yönelik sondaj çalışmaları olmuştur.³ Kale ve yakın çevresini bir bütün olarak belgelemeyi amaçlayan rölöve çalışmaları ise mevcut mimari yapıları kale planı içerisinde daha belirgin bir biçimde algılamamızı sağlamıştır. Son olarak kalenin güney yamacında, çok odalı kaya mezarına yakın bir noktada tespit ettiğimiz stelli alan Kayalidere Kalesi'nde yeni bir kutsal alanın varlığını ortaya koymuştur.

2018 Yılı Çalışmaları: Kayalidere Kalesi'nde 2018 yılında gerçekleştirilen çalışmalar ana hatlarıyla iki alanda yoğunlaşmıştır: İlki, kalenin özellikle güneybatı alanını kapsayan ve asıl kale bölümüne göre aşağı kotlarda yer alan surlar ile kale arasındaki alanda (aşağı yerleşim?) gerçekleştirilen sondaj çalışmalarıdır. İkinci çalışma alanı ise, Yukarı ve Kuzey Yamaç Yerleşiminde gerçekleştirilen çalışmalardır⁴.

Yukarı Sitadel'in yaslandığı dik kayalardan Murat Nehri'ne doğru bir yay çizen güneybatı surları burada geniş bir alan oluşturmaktadır. Burney, benzer Urartu merkezleri ile kıyaslayarak aşağı yerleşim olarak kalenin kuzeydoğusunun daha uygun olacağını öngörmüştür. Fakat kalenin nehir vadisine bakan güney yamaçlarının bir aşağı yerleşim için daha uygun olabileceğini tartışmaktadır⁵ (Burney 1966: 64). Kalenin güney yamaçlarında Burney'in olası gördüğü aşağı kent yerleşimlerine yönelik tarafımızdan yapılan 1.5 m. derinlikteki sondaj çalışmalarında ise herhangi bir mimari kalıntıya rastlanılmamıştır (Fig. 3).

Kayalidere Kalesi'nde daha önce yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan mekan ve mekan gruplarına yönelik olarak Yukarı Sitadel'de temizlik çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar, mekanların konturlarının net olarak görülebilmesi ve birbirleri ile olan ilişkilerinin ortaya konulabilmesi açısından önemliydi. Başta kule biçimli tapınak binası ve avlu olmak üzere, sitadelde yer alan tüm mekanların temizliği gerçekleştirilmiş ve mekanların dağılımı daha net veriler sunmuştur (Fig. 4).

3 2019 yılında gerçekleştirilen sondaj çalışmaları, Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun almış olduğu kararlara paralel bir şekilde ilerlemiştir (Kararlar için bkz: Murat Şen, *Kayalidere Urartu Kalesi Sondaj ve Rölöve Raporu*, 2020, yayınlanmamış rapor).

4 2018 sezonu Kayalidere kazı ekibinde; Ahlat Müzesi Müdürü Mikail Erçek (Kazı Başkanı), Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin Erdoğan (Bilimsel Danışman), Doç. Dr. Hakan Yılmaz (Antropolog), Uzman Yunus Çiftçi (Arkeolog), Nurullah Uraz (Arkeolog), Hasan Ceylan (Sanat Tarihçi), Nesibe Küçük (Antropolog), Kasım Erçek (Arkeolog) ve İlhan Kılıç Ahlat Müzesi adına kazı temsilcisi olarak yer almıştır.

5 Aşağı yerleşim için bu alanın uygunluğunu özellikle su kaynaklarının korunması, nehir geçişinin gözlemlenmesi ve Yukarı Sitadele yaklaşımı engellemeye yönelik bir savunma alanı olmasına bağlamıştır.

Fig. 3- Kayalıdere Kalesi'nin güney yamaçlarında yapılan sondaj kazılarının görünümü

Fig. 4- Yukarı Sitadel, tapınak ve avlu kısmının görünümü

Temizlik çalışmalarında Urartu dönemine tarihlenen profil vermeyen amorf nitelikli seramikler dışında az sayıda pişmiş toprak ve metal buluntular ele geçmiştir. Tapınak avlusunun doğusunda, üzerlerinde herhangi bir bezeme ve yazı bulunmayan bronz obje parçalarına rastlanılmıştır. Yine tapınağın avlusunun güneydoğusunda bir adet pişmiş toprak çanak, bir adet ağırşak ve iki adet demir spatul⁶ tespit edilmiştir (Fig. 5).

Fig. 5- Tapınak avlusunda bulunan metal ve pişmiş toprak eserler

2018 yılında Kuzey Yamaç Yerleşiminde de çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu alanda 6 açmada gerçekleştirilen çalışmaların temel noktası kuzey yamaçtaki yerleşimlerin sitadel ile ilişkisini belirlemektir. Bu nedenle açmaların 4'ü Yukarı Sitadel'in hemen kuzeyinde yer alırken; 2 açma ise Kuzey Yamaç Yerleşiminin sınırlarında yer almıştır. Özellikle Yukarı Sitadel'e yakın konumda olan 10 x 10 ölçülerindeki açmalarda Yukarı Sitadel'e doğru devam ettiği anlaşılan, taş döşeli bir yol tespit edilmiştir (Fig. 6). Kuzey Yamaç'taki çalışmalar taş döşeli zeminlerin ve Yukarı Sitadel'e giriş sağlayan mimari unsurların ortaya çıkarılması bakımından oldukça önemlidir. Buradaki diğer açmalarda ise işlevleri tam anlaşılmayan taş temelli, yuvarlak ve dörtgen mekânlara rastlanmıştır. Diğer açmalarda ise taş döşeli zemin ve Urartu Dönemi'nin 2. evresine ait olduğunu düşündüğümüz işlevleri tam anlaşılmayan taş temelli, yuvarlak ve dörtgen yapı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır⁶ (Fig. 7). Zeminlerin bozuk olduğu yerlerde kırmızı renkli küçük çakıl taşlarından oluşan ve benzerinin 2 no.'lu sondajda görüldüğü zemin sağlamlaştırma uygulamalarına rastlanmıştır. Kuzey Yamaç kazılarında çoğu amorf nitelikli Orta Çağ seramiği ile az sayıda da profil veren Urartu karakteri taşıyan seramik buluntusu yanında bir adet obsidyen ve bir adet Urartu karakteri taşıyan mızrak ucu tespit edilmiştir.

6 Benzer biçimli taş döşemeli tabanlar Erzurum'un 7 km. kuzeydoğusundaki Tasmasor'da da bilinmektedir. (Şenyurt 2011: 62, 63)

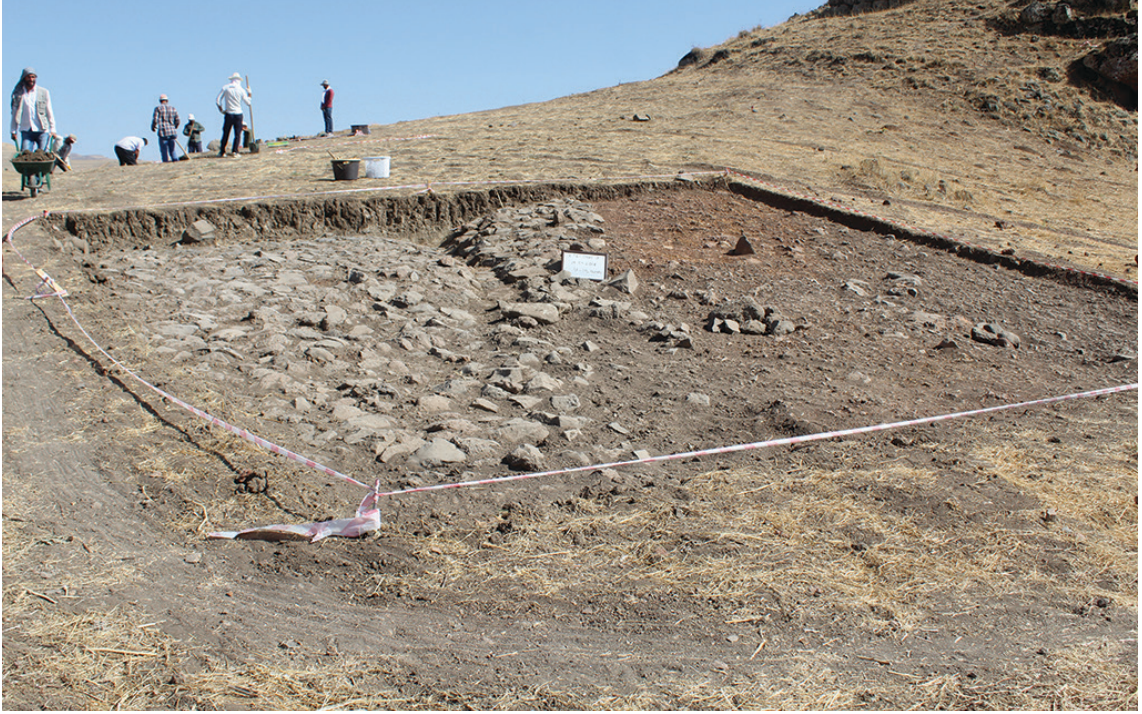

Fig. 6- Kuzey yamaçtaki taş döşeli alan

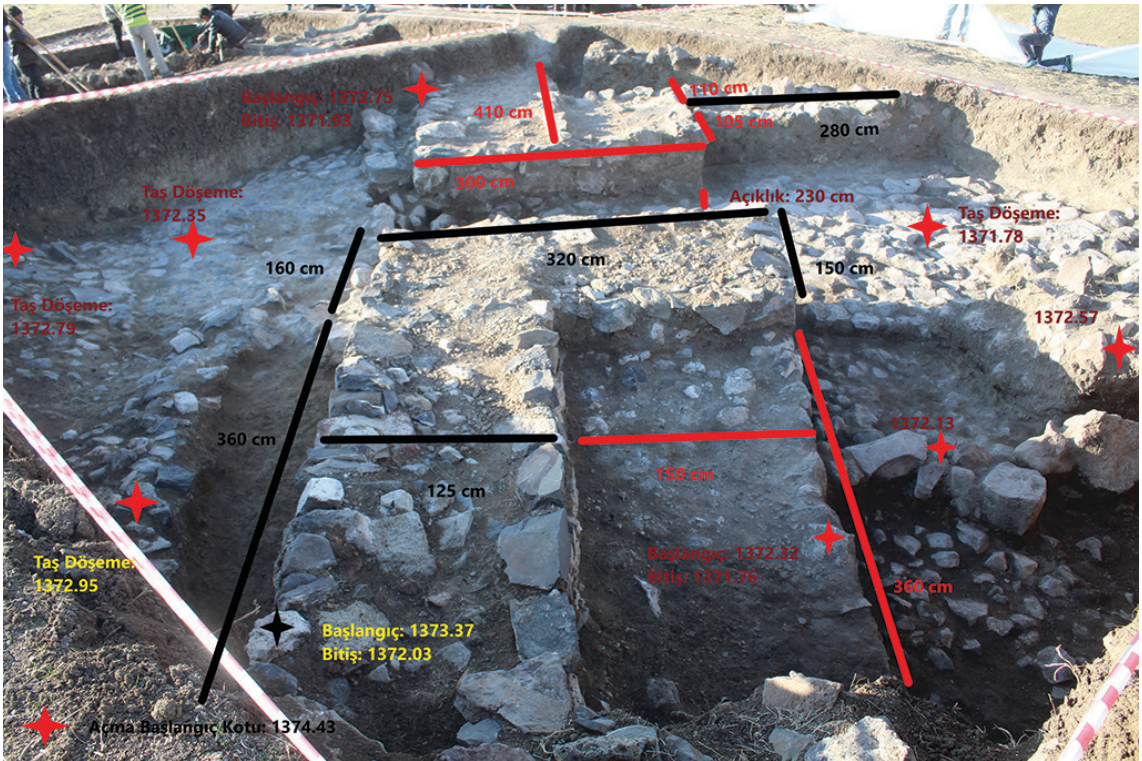

Fig. 7- Kuzey yamaçtaki taş temelli yapı kalıntıları

2019 Yılı Çalışmaları: 2019 yılında surların nasıl bir hat oluşturduğunu ortaya koyabilmek için farklı ölçülerde 20 adet sondaj açılmıştır⁷. Surlarda gerçekleştirilen kazı faaliyetleri özellikle kalenin kuzeybatı, batı ve güneybatı alanlarında yoğunlaşmıştır. Batı hatlar boyunca, arazinin eğimine göre şekil alarak ilerlerken; doğu hatlarda daha girintili çıkıntılı ve bazen kademeli bir şekil alabilmektedir. Plan düzleminde surlar, tepelik alanın şekline uygun olarak, 'S' formu oluşturacak şekilde devam etmektedir⁸. Surların diğer Urartu kale ve yerel yönetim merkezlerinde olduğu gibi kayalığın şekline göre biçim aldıkları anlaşılmaktadır (Köroğlu 2011: 29). Ortalama 3.00 m genişliğe sahip surlar, kalenin tamamını çevrelemektedir (1.028 m.). Sur duvarlarının kalınlığı, diğer birçok Urartu savunma duvarıyla benzer bir şekilde 3-4 m arasındadır (Burney 1957). Surlar aynı zamanda, kalenin tüm çevresinde iç taraf eğimini düzenleyici bir özellik de göstermektedir. Böylece bir yandan, iç tarafı dışa karşı koruyucu bir bariyer görevi görürken; diğer yandan iç taraftaki eğimlerin kullanım amacına göre düzenlenebilmesini sağlamaktadır.

Kalenin doğu hattında yapılan sondajlarda sur inşa tekniğine ilişkin verilere rastlanılmıştır; 19 no'lu sondajda ise moloz taşlardan oluşan, sur içi dolgu malzemesi dokusu taşıyan bir yıkıntı tespit edilmiştir. Duvarlarda kullanılan az işçilik gösteren büyük boyutlu taşlar ve boşluklarda kullanılan küçük boyutlu dolgu taşlardan surların kiklopik yöntemle inşa edildiğini söylemek mümkündür (Çilingiroğlu 1983: 28). 16 no'lu sondajda tespit edilen kerpiç kalıntıları sur duvarlarında kerpiç kullanımına işaret etmektedir (Burney 1966: 64, 67). Doğu hattaki sur seyri olasılıkla, ana tapınak binasının ön kısmında (doğusunda) bir çıkıntı yaparak bu alanı güçlendirmiştir. Güneydoğuya devam eden duvarlar burada kademeli bir sistem oluşturmuş olmalıdır. Bu kademeli durum aşağı kotlardaki surlar ile daha yukarı kısımlardaki surlar arasında mekan işlevleri yaratabilmektedir. Surlar diğer Urartu yerleşimlerinde olduğu gibi yer kazanmak amacıyla teras duvarı işlevi görmektedirler (Köroğlu 2011: 29).

Kalenin batısında, sur duvarlarında kullanılan blok taşlara oranla, daha büyük masif kayalar kullanılmıştır. Giriş olabilecek şekilde yerleştirildiği düşünülen iki masif kaya ile bu kayaların güneydoğusundaki sur blokları arasında yer alan 2 no.'lu sondajda zemin döşemesine benzer bulgulara rastlanılmıştır. Kuzey Yamaç'ta ortaya çıkarılan zemin döşemelerine benzer moloz taşlar bu alanda da ortaya çıkarılmıştır. Bu moloz taşlar, sertleştirilmiş toprak üzerinde yer alan küçük çakıl taşı zemin üzerine oturtulmuştur. Taşların düzeni ve üzerine oturtuldukları çakıl taşı sert toprak zeminli düzenleme, buranın bir giriş olabileceği izlenimi vermektedir.

---

7 2019 sezonu kazı ekibinde; Ahlat Müzesi Müdürü Mikail Erçek (Kazı Başkanı), Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin Erdoğan (Bilimsel Danışman), Uzman Murat Şen (Kazı Koordinatörü), Esmâ Direk (Mimar), Uzman Hasan Şenel (Arkeolog), Adem Baydar (Arkeolog), Enisa Tayfur (Arkeolog), Erkan Uygur (Arkeolog), Mehmet Dinç (Arkeolog), Miraç Eroğlu (Arkeolog), Kasım Erçek (Arkeolog), Aydın Kılıç (Sanat Tarihçi), Hasan Şen (Teknik Uzman) Cuma İbrahimoğlu ve Burcu Çorapçı ise Ahlat Müzesi adına kazı temsilci olarak yer almıştır.

8 Surların bu alandaki hatlarına ilişkin bir başka öneri için bkz: (Kleiss 1988: Abb. 23).

Kayalıdere Kalesi'nin Yukarı Sitadel alanı ile Kuzey Yamaç Yerleşiminde belgeleme kapsamında yapılan temizlik çalışmaları 22 mekan ve 46 yapı kalıntısının konturlarının net olarak ortaya çıkarılmasını sağlamıştır. Temizlik çalışmalarının ardından rölöve çalışmaları başlamış ve bu kapsamda Yukarı Sitadel'in tamamının plan ve kesitleri hazırlanmıştır. Rölöve çalışmaları ile koordineli bir şekilde harita çalışmaları da yürütülmüştür. Tüm alanın hali-hazır haritaları oluşturulmuş ve rölöveler ile eşleştirilmiştir (Fig. 1, 8)⁹.

Fig. 8- Kayalıdere Kalesi'nin doğudan genel görünümü

Fig. 9- Kayalıdere Kalesi'nde uygulanan konservasyon çalışmalarından bir görünüm

⁹ Rölöve çalışmaları Mete Karam, (Mimar), Esmâ Direk (Mimar), Hayri İtaç (Mimar); harita çalışmaları harita mühendisleri İsa Şen, Kemal Harhar, Fatih Koç tarafından yürütülmüştür.

2019 yılında gerçekleştirilen faaliyetlerin sonucusu mimari dokunun korunmasına yönelik basit konservasyon çalışmalarıdır (Fig. 9). Koruma işlemi, duvarlar üzerine kerpiç malzemenin uygulanması esasına dayanmaktadır. Bu çerçevede, koruma tedbirleri, Urartu mimarisinin temel yapı unsurlarından biri olan kerpiç malzemeyle sağlanmıştır (Işıklı ve diğ., 2017; Çavuşoğlu vd. 2017). Kerpiç üretimi için öncelikle uygun bir zemin oluşturulmuştur. Kerpiç hamurunun hazırlanmasının ardından elde edilen 'ana-kuzu' kerpiçler temel seviyesindeki duvar üzerlerine dizilmiştir. Elenmiş kazı toprağından elde edilmiş kil ile oluşturulan kerpiçler duvarlara uygulandıktan sonra, son aşama olarak kerpiç yükseltilerinin üst ve yan kısımları sıvanmıştır.

Stelli Kutsal Alan: Kayalıdere'de tarafımızdan yürütülen kazı ve konservasyon çalışmalarının ortaya çıkardığı en önemli sonuçlardan biri kalede yeni bir stelli tapınım alanının keşfidir. Burney tarafından yapılan 1965 yılı kazıları Yukarı Sitadeldeki birçok mimari yapının yanı sıra en başta kule biçimli bir tapınak yapısının varlığını ortaya koymuştu. Bu yapı kalenin dini anlamdaki önemini ortaya koyan en önemli yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak kalenin güneyinde ve çok odalı kaya mezarının ise hemen güneydoğusunda defneciler tarafından tahrip edildiği anlaşılan bir alanda keşfettiğimiz stelli alan kalenin farklı bir tapınım alanına da sahip olduğunu göstermiştir (Fig. 10).¹⁰

Fig. 10- Kayalıdere Kalesi'nin güney yamacındaki stelli tapınım alanı

10 Konservasyon çalışmalarının gerçekleştirildiği 2019 yılı çalışmalarının son günlerinde, stellerden oluşan bir alanda kaçak kazıların yapıldığına dair bir ihbar alınmıştır. Bu doğrultuda kalenin güneyinde, çok odalı kaya mezarının ise hemen güneydoğusunda, kazı planlamasında olmamasına rağmen bir kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir. Kayalıdere Kalesi kurtarma kazılarında görevli uzmanlar; işçilerin kalede kaçak kazı faaliyeti ile ilgili konuşma ve sosyal medya paylaşımlarına tanık olmuşlardır. Kazıya ait bir fotoğraf ve bilgilerden bu kazının 2017 yılında yapıldığı anlaşılmıştır.

Kayalığın güney cephesindeki kaya mezarına oldukça yakın bir konumdaki stelli alanda ön kısmı açık, duvarları düzleştirilmiş, kayaya oyulmuş, eyvan biçimli yeni bir mekân tespit edilmiştir. 5.35 x 3.50 m ölçülerinde ve 3.80 m yüksekliğinde, dikdörtgen bir plana sahip üç tarafı kapalı bu alanın defneciler tarafından tahrip edildiği anlaşılmıştır. Ortalama 9 m²'lik bir alanda gerçekleştirilen kazılarda, stel parçalarına ait düzgün işçilikli çok sayıda taş parçası bulunmuştur. Yaklaşık 2 m. derinlikte *in-situ* halinde iki adet stel kaidesi ortaya çıkarılmıştır. Stel kaidelerinden biri tahrip edilmiş, diğeri ise sağlam durumdadır. Ele geçirilen düzgün işçilikli taş parçalarının bu stel kaidelerine oturan stellere ait oldukları açıktır. İki stel kaidesinin yanında, kuzeybatı duvardaki izler burada da 5 adet stel olduğu izlenimini vermektedir. Şimdilik 7 adet stel ve stel kaidesinin tespit edildiği bu alanda kesin sonuçlar elde edebilmek için çalışmaların devam etmesi gerekmektedir (Fig. 11). Stel parçalarının hepsi oldukça düzgün işçilikli ve yazıtsız olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fig. 11- Stelli Tapınım Alanı'nın güneybatısından görünüm

Kayalıdere Kalesi'nde tespit edilen bu yeni stelli kutsal alan Urartu merkezleri içinde özellikle yazıtsız stellerin olduğu bir kutsal alana sahip üçüncü örnektir. Bunlardan arkeolojik bir bağlam dahilinde en iyi bilineni Altıntepe Kalesi'nde örme oda mezarları ile ilişkilendirilen stelli kutsal alandır (Özgüç 1969). Bir diğer yazıtsız stel grubu Aznavurtepe Kalesi'nin güney yamacında bir iletişim hattı çalışması esnasında bulunan ve günümüzde Van Müzesi'nde sergilenen stel grubudur¹¹. Kayalıdere stelli alanı özellikle bir mezar yapısı ile ilişkilendirilmesi açısından Altıntepe örneği ile benzeşmektedir. Kayalıdere örneklerinin de özellikle kaya mezarına yakın bir noktada olması; stelli alanların sunu faaliyetlerinin gerçekleştirildiği, açık hava tapınımı ve ölü kültü ilişkilendirilmesi düşüncesine katkı sağlamaktadır. Bir yamaçta konumlandırılması açısından ise hem Altıntepe hem de Aznavurtepe örnekleri ile benzeşmektedir¹². Urartu Krallığı'nda karşımıza çıkan

11 Söz konusu steller hakkında kişisel görüşlerini paylaşan Kenan Işık, Rifat Kuvaç ve Bülent Genç'e teşekkür ederim.

12 Urartulara ait kapalı mekan dışında dinsel kült alanları ile ilgili veriler oldukça sınırlıdır. Van Hazine Kapısı\Analıkız (Salvini 2006: 158-159; Genç - Konyar 2019: 7-10), Van Yeşilalıç (Sevin -Belli, 1977:

üçüncü örnek olması bu türde stelli tapınım alanlarının Urartularda yaygın bir tapınım geleneğinin parçası olduğunu göstermektedir. Nitekim çeşitli mühür baskıları üzerindeki sahneler de benzer biçimli tapınımların varlığını açıkça ortaya koymaktadır (Işık 1986; Çevik 1999: 341, 350). Şimdilik sınırlı bilgilerin elde edildiği Kayalidere stelli alanının daha geniş bir alana yayıldığı mevcut arkeolojik dokudan anlaşılmaktadır¹³.

Toprak içerisinde bulunan dağınık haldeki stel parçaları bir araya toplanarak muhafaza altına alınmıştır. Stel parçalarının dışında dolgu toprak içerisinde 1 kırık mızrak ucu, 5 demir ok ucu, 2 demir bıçak, 1 kabza?, 6 bronz mantar başlı perçin, bronz ve demir parçalar, 16 adet boncuk, 1 havaneli, yanmış ahşap, kemik parçaları ile çoğunluğu Urartu dönemine ait seramik parçalarına rastlanılmıştır. Büyük ve geniş ağızlı bir kaba ait parçalarının dış yüzünde oluk bezeme tarzındaki üçgen motifleri, iç yüzünde ise hiyeroglifler bulunmaktadır (Fig. 12). Ele geçen seramik parçalarının mekan ile olan ilişkisi dikkat çekmektedir. Bu seramikler, dar kadın kemerleri üzerinde betimlendiği şekli ile dinsel seremonilerde kullanılan törensel işlevli kaplara ait olmalıdır (Merhav 1991: 226). Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı alanında bulunan benzer biçimli bir kabın dinsel törenlerde libasyon amaçlı kullanıldığı ifade edilmektedir (Kozbe ve diğ., 2001: 105).

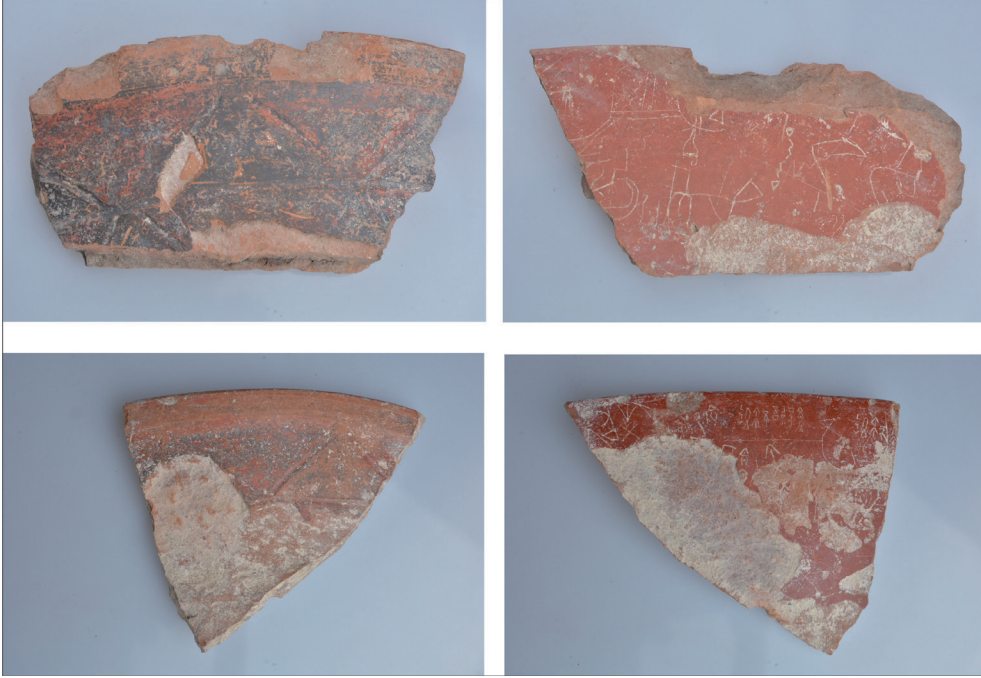

Fig. 12- Stelli Tapınım Alanı 'nda bulunan bezemeli kap örnekleri

373) ve Malazgirt Bostankaya (Burney-Lawson 1960: 194-196) stelli tapınım alanlarına ilişkin verilerin elde edildiği diğer önemli merkezlerdir.

13 Stelli alan mevsim koşullarının dayattığı olumsuz hava şartları ve kazı sezonunun sonunda olunması nedeniyle tam olarak açılmamıştır. Rölöve programına dahil edilen alan gerekli belgeleme işlemlerinin sonunda zarar görmemesi gerekçesi ile kapatılmıştır.

Değerlendirme

Kayalıdere Kalesi; Urartu Krallığı'nın Van Gölü'nün batısına geçiş sağlayan Murat Vadisi Güzergahı'nın önemli merkezlerinden biridir. Erciş'ten başlayarak Patnos, Malazgirt ve Bulanık üzerinden Varto'ya bağlanan bu güzergahın Urartular açısından önemi büyüktür. Urartu'nun batıya yaptığı seferlerde kullandığı yollar Kayalıdere ile kontrol altına alınmış gözükmektedir (Köroğlu 2020: 19). Kayalıdere Kalesi'nde gerçekleştirilen tek sezonluk kazı çalışmaları Urartu Krallığı'nın bölgedeki varlığına ilişkin oldukça önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Özellikle kare planlı ve cephesi yazıtsız bir Urartu Tapınağı ile çok odalı kaya mezarı kalenin ön plana çıkan mimari yapıları olmuştur. Yine çok sayıdaki depo kabı üzerindeki piktografik çizimler ile hiyeroglif olduğu düşünülen kimi işaretler ile bronz bir aslan heykelciği bu çalışmalardan geriye kalan en önemli küçük buluntular olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel yapısı hakkında oldukça bilgilendirici olmasına rağmen 1964 yılı kazıları kalenin özellikle Urartu merkezleri içerisindeki konumu ile hangi kral tarafından inşa edildiği gibi iki temel soruya cevap verecek nitelikte de olmamıştır. 1965 yılı çalışmalarından sonra uzun bir süre araştırılmayan kale ve yakın çevresi ne yazık ki 2012 yılında yapımına başlanan Muş Alpaslan II Barajı'nın etki altında kalmasından dolayı bir konservasyon ve belgeleme çalışması kapsamında -sınırlı da olsa- yeniden arkeolojik çalışmaların gerçekleştirildiği bir merkez olmuştur. Bu kapsamda 2018 ve 2019 yıllarında iki sezon olmak üzere kale ve yakın çevresinde hem konservasyon hem de belgeleme çalışmaları yapılmıştır.

Hem 1965 yılı kazı çalışmaları hem de 2018 ve 2019 yıllarında yapılan kazı çalışmaları neticesinde elde edilen veriler kalenin bütünsel olarak yeniden değerlendirilmesini mümkün kılmıştır. Özellikle kalenin yayılım alanı ve mimari birimlerinin tanımlanması doğrultusunda yeni değerlendirmeler yapılmıştır. Burney'in Urartu Krallığı'nın genel yerleşim düzenine aykırı bir biçimde çift sitadelli bir yerleşim düzeninin olmadığı tarafımızdan yapılan çalışma ile tespit edilmiştir. Kalenin Urartu yerleşim düzeninden bilinen planlamaya paralel olarak Sitadel ve Aşağı yerleşim birimlerinden oluştuğu görülmüştür.

Kayalıdere Kalesi ile ilgili ön plana çıkan temel tartışmalardan biri kalenin içerdiği birimler açısından Urartu merkezleri içerisindeki statüsü olmuştur. Nitekim hem kule biçimli tapınak hem de çok odalı bir kaya mezarının varlığı kalenin krali bir proje olarak değerlendirilmesini sağlamıştır. Tarafımızca tespit edilen ve yazıtsız stellerden oluşan bir diğer kutsal alan da kalenin önemine vurgu yapan bir diğer özellik olmuştur. Buna karşın kalenin krali bir proje olmasından çok bir eyalet merkezi konumunda olduğuna ilişkin tartışmalar da mevcuttur. Çoğunlukla kale olarak adlandırılan Urartu yerleşimlerinin boyut ve planlama gibi özelliklerine göre kent, eyalet merkezi ve aşiret merkezi olmak üzere üç farklı yönetim biçimine sahip olduğu Köroğlu tarafından ifade edilmektedir (Köroğlu, 2011: 22; 2020: 10). Ortak özelliklere sahip olmakla birlikte her bir yönetsel yerleşim biriminin kendine özgü özellikleri de bulunmaktadır. Bu özelliklere göre kent olarak nitelenen yerleşimlerin bizzat devlet tarafından planlanıp inşa edildiği anlaşılmaktadır (Köroğlu, 2011: 23; 2020: 11). Krali kentlerin ayırt edici özelliklerinin başında özellikle sitadel kayalığının topografyasının değiştirilmesi, sitadeli çevreleyen taş temelli kerpiç sur duvarlarının ana kayaya açılan basamaklara oturtulması ve kule tipli Urartu tapınaklarının cephesine çivi yazılı kitabelerin yazılması gibi kriterler gelmektedir (Köroğlu, 2020: 15-16). Çok odalı kaya mezarları da kentleri eyalet ve aşiret merkezlerinden ayırmaktadır

(Koroğlu, 2020: 18). Çok odalı kaya mezarına sahip Kayalıdere Kalesi'nde Yukarı Sitadel olarak adlandırılan sitadel kayalığının doğal yapısını koruduğu, kayalığa belirgin olarak müdahalenin olmadığı görülmektedir. Ayrıca kare planlı kule tapınak cephesinde de yazıt bulunmamaktadır. Bu özellikler Kayalıdere'nin Urartu'nun batıya açılan yollarını kontrol eden bir eyalet merkezi olarak planlandığını göstermektedir. Urartu Krallığı'nın özellikle sınır bölgelerini ve önemli yol güzergahlarını kontrol eden önemli Urartu kalelerini de göz önüne aldığımızda; boyutları ve planlanma özellikleri bakımından krali kentlerden farklı olan kaleler misyonları gereği birer Eyalet merkezi konumunda değerlendirilebilirler. Bu özellikler ışığında Erzincan/Altın-tepe, Palu, Hasankale/Pasinler ve Verahram gibi kaleler Kayalıdere Kalesi gibi birer eyalet merkezi olarak işlevlendirilmiş Urartu merkezleridir (Koroğlu 2020: 18).

Kalenin yer aldığı Murat Nehri Vadisi ve Muş Bölgesi'ndeki Urartu krali yazıtları doğrultusunda kimi lokalizasyon önerileri de olmuştur. Urartu Dönemi'nden önce, Kayalıdere'nin içerisinde yer aldığı bölgeye yönelik Asur krallarının askeri seferleri olduğu bilinmektedir. Özellikle I. Tiglat-pileser (M.Ö. 1114-1076) ve III. Salmanassar'ın (M.Ö. 858-824) Assur kroniklerinde adı geçen Daiënu¹⁴ ifadesi ile daha çok Murat veya Karasu nehri ile birlikte Muş ve Bulanık Ovalarının kastedildiği düşünülmektedir (Burney 1966; Salvini 2006; Işık 2015). Asur kralları bölgedeki Nairi, Tumme, Daiaenu gibi yerleşimler hakkında da bilgi aktarmaktadırlar. Her ne kadar bu yerleşim birimlerinin konumlarına yönelik tartışmalar devam etse de (Burney 1966; Çilingiroğlu 1994; Salvini 2006) genel hatları itibarıyla Nairi'nin belirli bir coğrafyaya tekabül ettiği ve 'Yukarı Deniz'e (Van Gölü) kadar bir alanı kapladığı belirtilmektedir. Tumme ve Daiënu gibi yerleşimler ise Nairi coğrafyası içerisinde kalan bölge yönetimlerine işaret etmektedir. Burney, Kayalıdere'nin içerisinde yer aldığı bölgenin Daiënu olduğuna vurgu yapar (Burney 1966: Fig. 2). Ancak Urartu yazıtlarında bu bölgenin Daiënu olduğuna dair herhangi bir vurgu söz konusu değildir.

Kayalıdere Kalesi'ne ilişkin bir diğer tartışma noktası kalenin hangi kral döneminde inşa edilmiş olabileceğine yöneliktir. Bu durumun çözülmesini mümkün kılacak herhangi bir yazıt ne yazık ki hem erken hem de son dönem çalışmalarında ele geçmemiştir. Buna karşın kalenin inşa edildiği sürece ilişkin değerlendirmeler de yine Muş Bölgesi'nde elde edilen Urartu yazıtları ve kalenin mimari inşa teknikleri doğrultusunda yapılmıştır. Kalenin Minua (M.Ö. 810-785) (Kuvaç 2017), I. Argîşti (M.Ö. 756-735/730) (Dan 2011: 436-439) II. Sarduri (M.Ö. 735/730-714) (Çilingiroğlu: 1998: 38) ve I. Rusa (Bryce 2009: 69, 187) dönemleri ile ilişkilendirildiği farklı görüşler bulunmaktadır. Bu değerlendirmeler içinde en spesifik olanı Dan tarafından yapılmıştır. Bu konuda Kepenek yazıtının önemine dikkat çekilmektedir (CTU I: A8-21). Kepenek yazıtının Kayalıdere'den

14 I. Tiglat-pileser kroniklerinde geçen Daiënu ifadeleri için bkz: RIMA 2: A.0.87.1, iv 80-85, v 22-32; A.0.87.2, 25-27; A.0.87.3, 6-15; A.0.87.4, 15-17; A.0.87.10, 17-20; A.0.87.13, 1-3; A.0.87.16, 1-7.; III. Salmanassar kroniklerinde geçen Daiënu ifadeleri için bkz: RIMA 3: A.0.102.2, ii 45-47a, ii 47b-56a; A.0.102.5, ii 4-5a; A.0.102.6, i 57 - ii 2, iii 34-45, iv 26-36, A.0.102.8, 24b-40, 47b-51'; A.0.102.10, i 36b-48a; A.0.102.12, 9-20; A.0.102.14, 32-35a; A.0.102.16, 8b-11a; A.0.102.20, 1-3a; A.0.102.21, 8b-17; A.0.102.22, 9b-13; A.0.102.23, 13b-19a; A.0.102.24, 5b-10; A.0.102.28, 34b-42a; A.0.102.29, 27-34a, 34b-39a; A.0.102.30, 14-18a; A.0.102.31, 9b-17a; A.0.102.32, 4b-9a, 6b-13.

gelmiş olduğu iddia edilerek, kale I. Argîşti dönemine tarihlendirilmektedir. Öte yandan, Kayalıdere'yi Minua Dönemi'ne tarihlenen mümkün olabileceği de ifade edilmektedir (Dan, 2011: 436-439). Kayalıdere'nin inşasında kullanılan çokgen bloklar ve tapınakta kullanılan düzgün işçilikli bloklar, erken dönem Urartu mimarisinin masif elemanlarından ziyade; Minua Dönemi'nin nispeten daha küçülmüş blok taş versiyonlarına daha uygun gibi gözükmektedir (Minua Dönemi mimarisi için bkz: Forbes 1983; Kuvanç 2017). Kayalıdere'nin mimarisi, bahsi geçen karakteristik unsurların ölçüleriyle nispeten daha uyumlu gözükmektedir. Gerek Kepenek yazıtı ve gerekse de mimari özellikler birlikte düşünüldüğünde; Kayalıdere Kalesi'nin erken döneminin Minua ile ilişkilendirilmesi mümkün gözükmektedir. Zira, henüz netlik kazanmamış karbon analizlerine ilişkin ilk sonuçlar da Urartu'nun erken dönemlerine işaret etmektedir.

Kaynaklar

- Biber 2018 H. Biber, *Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları 2009-2014*. Hi-peryayın. İstanbul.
- Bryce 2009 T. Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*, Routledge.
- Burney 1957 C. A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies*, 7, 37-53.
- Burney 1966 C. A. Burney, "A First Season of Excavations on the Urartian Citadel of Kayalidere", *Anatolian Studies*, 16, 55-111.
- Burney 1998 C. A. Burney, "The Kingdom of Urartu (Van): Investigations into the Archaeology of the First Millennium BC within Eastern Anatolia", In R. Matthews, T. Pollard, & M. Ramage (Eds.), *Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*. London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Burney- Lawson 1960 C. A. Burney- G. R. J. Lawson, Measured Plans of Urartian Fortresses, *Anatolian Studies*, 10, 177-196.
- CTU I M. Salvini, *Corpus dei testi urartei, vol. I: Le iscrizioni su pietra e roccia, I Testi*, Documenta Asiana VIII, Roma: CNR Istituto di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, Roma, 2008.
- Çavuşoğlu vd. 2017 R. Çavuşoğlu-H. Biber-S. Kılıç-H. Yılmaz, "Van Çavuştepe Kalesi 2015-2016 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 39, 187-206.
- Çevik 1999 N. Çevik, "Hayat Ağacının Urartu Kült Törenlerindeki Yeri ve Kullanım Biçimi", *Anadolu Araştırmaları*, 15, 335-367.
- Çilingiroğlu 1983 A. Çilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", Ege Üniversitesi *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, II, 28-37.
- Çilingiroğlu 1994 A. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova – İzmir.
- Çilingiroğlu 1998 A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir.

- Dan 2011 R. Dan, Una probabile fondazione di Argisti I, re di Urartu, sul corso del Murat Su (Eufrate orientale), con un Addendum di Mirjo Salvini, *La Parola Del Passato Rivista Di Studi Antichi*, CCC-LXXXI, 431-441.
- Forbes 1983 T. B. Forbes, *Urartian Architecture*, BAR International Series 170, Oxford.
- Genç-Konyar 2019 B. Genç-E. Konyar, “Van Kalesi Analıkız Yapısı: İşlev ve Kronolojisi-ne Dair Bir Değerlendirme”, *Anadolu Araştırmaları*, 22, 1-23.
- Işık 1986 C. Işık, “Neue Beobachtungen zur darstellung von Kultszenen auf urartäischen Rolltempelsiegeln”, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 101, 1-22.
- Işık 2015 K. Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Işıklı vd. 2017 M. Işıklı-O. Aras-A. Aras, “Van Ayanis Kalesi 2016 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 39, 263-280.
- Kleiss 1988 W. Kleiss, “Aspekte urartaischer Architektur”, *Iranica Antiqua*, 23, 1988, 181-215.
- Kozbe et al. 2001 G. Kozbe-Ö. Çevik-H. Sağlamtimur, “Pottery”, In A. Çilingiroğlu-M. Salvini (Eds.), *Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma: CNR – Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, 85-153.
- Köroğlu 2011 K. Köroğlu, “Urartu: Krallık ve Aşiretler / Urartu: The Kingdom and Tribes”, In K. Köroğlu-E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 10-49.
- Köroğlu 2020 K. Köroğlu, “Urartu: Krallık ve Aşiretler”. *Urartu Doğu'da Değişim* K. Köroğlu-E. Konyar (Eds.), *Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul, 1-35.
- Kuvaç 2017 R. Kuvaç, *Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Lloyd-Burney 1965 S. Lloyd-C.A.Burney, “Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere (1965 Season)”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 14 (1-2), 217-222.
- Merhav 1991 R. Merhav, “Cauldrons and Their Stands”, In R. Merhav (Ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E*, Jerusalem: Israel Museum, 226-243.

- Özgüç 1969 T. Özgüç, *Altıntepe II Mezarlar Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- RIMA 2 A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods Vol. 2, 1991, Toronto.
- RIMA 3 A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-754 BC)*. The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Vol. 3, 1996, Toronto.
- Rothman 1992 M. S. Rothman, "Preliminary Report on the Archaeological Survey in the Alpaslan Dam Reservoir Area and Muş Plain 1991", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 10, 269-295.
- Salvini 2006 M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sevin-Belli 1977 V. Sevin-O. Belli, "Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi-Urartian Sacred area and Fortress at Yeşilaliç", *Anadolu Araştırmaları*, IV-V, 367-393.
- Şenyurt 2011 S. Y. Şenyurt, "Tasmasor Geç Demir Çağı Mimarisi", In S. Y. Şenyurt (Ed.), *Tasmasor*, Bilgin Yayınları, Ankara, 39-64.

The Winged Disc Deity Riding The Bull on Metal Objects

in Reza Abbasi Museum

Maryam DARA*

Öz

Urartular, bir boğa üzerinde duran ve bazen alevler saçan, diski ile tasvir edilen kanatlı bir tanrı motifini farklı bronz eserler üzerinde kullandılar. Bu motif, bilim adamları tarafından tanımlanması güç bir motif olarak kabul edilir, ancak bazıları ona Haldi, Teişeba veya Şiwini adını verdi. Kanatlı disk, boğa ve ateş üç tanrının da sembolü olarak varsayılıyor. Bu tasvirin, üç baş tanrının işlevine uygun olarak Urartu halkı arasında zafer veya himayenin sembolü olması da mümkündür. Ayrıca tüm tanrıların sembollerinin tek bir figür olarak gösterilmesi ya da hepsinin düşmanların nihai cezalandırıcıları olması da mümkündür. Bu nedenle yazar, motifin işlevinin önemli olduğunu düşünmektedir ve buna göre bu motifin muhtemelen silahlı kullanan veya zırhı giyen kişinin bir koruma sembolü olduğunu ve ayrıca kişiye güç ve zafer kazandırdığını ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Haldi, Teişeba, Şiwini, Zafer, Himaye.

Reza Abbasi Müzesi'ndeki Metal Objeler Üzerinde Tasvir Edilmiş

Boğa Üzerindeki Kanatlı ve Diskli Tanrı Tasviri

Abstract

Urartians used the motif of a winged disc deity riding a bull, sometimes surrounded by the flames of fire, on several bronze artifacts. This motif is recognized by scholars as the challenging motif but some of them called him Haldi, Teişeba or Şiwini. The winged disc, the bull and the fire are supposed to be the symbol of three deities. It is also possible that this figure was the symbol of triumph or protection among the Urartians by calling the functions of three supreme deities. It is also possible that the symbols of all of the deities seemed to be illustrated as one figure or all of them were the ultimate punishers of the enemies. Therefore, the author thinks the function of the motif is significant not his name and accordingly she suggests that this motif was possibly a protection symbol of the person used the weapon or wore the armor and also bestowed power and triumph to the person.

Keywords: Haldi, Teişeba, Şiwini, Triumph, Protection.

---

* Assist. Prof. Meryem Dara, Texts and Inscriptions Research Center of Research Institute of Cultural Heritage and Tourism Organisation, Tehran, Iran. E-mail: maryam_dara@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-2190-9638

1. Introduction

Urartians had several achievements during their reign from about 9th to 6th B.C. They had access to metal mines and professional metalworkers and also had high knowledge and talent in the metalworking (Ruder-Merhav 1991: 334) and especially bronze objects (Piotrovskij 2004: 237). They used iron, gold, silver, lead, and especially bronze as materials to produce different weapons, vessels, furniture, and other objects (Belli 1991: Wartke 1991: 324). Sargon mentioned the huge number of metal booties- mainly bronze artifacts-from Muşaşir temple after his triumph in 714 B.C (Mayer 2013: 24, 329, 362-364, 369, 392, 403, 406).

The names of the kings on the objects are of great help to recognize the approximate duration of a metal object production (Işık-Kuvañç, 2018: 226-227). Of course, most of the inscribed metal objects have been confiscated and not systematically excavated in situ through the legal excavations (Zimansky 1998: 168). There are several metal objects in different Museum in Iran including National Museum in Tehran, Azerbaijan Archaeology Museum in Tabriz, Urmia Archaeology Museum, Rasht Archaeology Museum and Reza Abbasi Museum.

The author had interest in the research on the Urartian objects in different Museums in Iran and she found out about the following metal objects in Reza Abbasi Museum¹ decorated with mythical scenes of a deity standing on a bull. Some of the Urartian metal objects of Iran have been studied by Ghrishman (1964: 51), Barnett and Curtis (1973: 133), Belli (1976-77: 184), Frankel (1979: 20), Seidl (1980: 72/B4), Gropp (1981: 103-104), van den Berghe and de Meyer (1982-1983: no. 17), Merhav (1991b: 99), Bashashkanzaq (2004: 85-90), Dalalian and Grekyan (2004: 1-6), Razmjou (2004: 92-97), Payne (2006: 27, 2.2.8), Salvini (Salvini, CTU IV, B 9-32), Sabouri Nojehdehi (2012: 2011-2014) and the author (2015: 61-78; 2017: 161-200; 2019: 187-190).

The deities standing on the animals are challenging motifs in Urartian art and several scholars have expressed their ideas including Piotrovskij (2004), Barnet (1950), Calmayer (1979; 1991), Hmayakyan (1990), van Loon (1991), Merhav (1991a), Zimansky (2012), Badalyan (2015, 2019). Most of them tried to recognize the deities by their names but the more studies that have been taken place on the metal objects the more it becomes challenging to name these deities as their figures and their animals do not fit in most of the cases. The main question in this paper is why there are many metal objects found with a deity over a bull with or without a winged disc or limited in the flames of fire and what the function of this motif could be. Of course, some studies on the Urartian deity in the flames have also been published including Belli (1999), Tiratsyan (2008), and Dara (2014).

It is the aim of this paper to introduce three metal objects in Reza Abbasi Museum with similar mythical scenes and to suggest the function of this deity standing on a bull along with previous studies of this familiar motif in Urartu.

---

¹ The author appreciates the assistant and cooperation of Parisa Kordbeigi, Curator of Reza Abbasi Museum.

2. Metal objects in Reza Abbasi Museum with a deity standing on a bull scene

2-1. The lower part of the breastplate

A piece of bronze object is kept in Reza Abbasi Museum from Išpuini's reign (Dara 2017: 166) from an unknown site with number 135 (Fig. 1). Payne (2006: 27, 2.2.8) suggested it could be from Disgin Kala. Merhav² (1991b: 99) thinks it is a part of the lower horse breastplate (Fig. 2). It is 9 cm long in its right and 9.5 cm in the left. It seems there were at least three other signs in the one-line inscription. The signs have 0.5 cm space between them. The beginning of the line is left unwritten and the inscription begins after a vertical line. *ú-ri-iš-ri hi m iš-pu-[i-ni-i ...]* (Property³ of Išpuini) (Dara 2017: 166).

Fig. 1- (Dara 2017: 165)

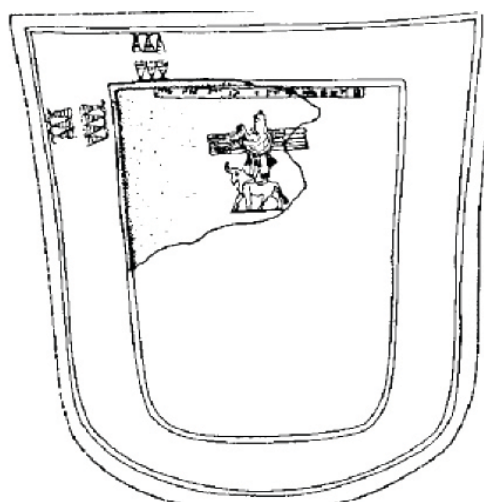

Fig. 2- (Merhav 1991b: 99) reconstruction

There is a winged disc deity facing left standing over a bull on this bronze object which is very similar in many other Urartian artifacts. The left part of the wing is preserved and has five wavy rows. Around the disc is decorated with semi-circle motifs. The right part of the wing is damaged. He wore a simple crown and a mace in his left hand and his right hand is upward. The bull is walking left with downward tail.

2-2. The folded disc

A folded disc with a few damages with the number 134 is in Reza Abbasi Museum from an unknown site (Fig. 3). Its diameter is 29 cm and a winged disc deity is preserved in the middle of the disc. He wore a cylinder hat or crown with six-wavy-row wings. The deity is walking left and his hands are upwards with a ring in his left hand. His garment is

² It is close to Patnos, the district of Ağrı in the northeast of Turkey. Two pieces of the artifact are kept in Van Museum and Reza Abbasi Museum.

³ See the author's discussion (2017: 179-180) the meaning of *ú-ri-iš-ri hi* on the metal objects for more information.

loose and he also wears a short skirt decorated with short straight and curved lines. He is standing over a bull walking left. Around the disc attached to the wings is decorated with semi-circle motifs. Around the object is a row of standing funnel shape decoration (Fig. 4). There also are holes around this big disc to be attached to a softer tissue and this is the reason the author calls this object a disc and not a shield.

Fig. 3- The left and right parts

Fig. 4- The detail of the motifs

2-3. A part of a disc

A damaged remaining of a disc is in Reza Abbasi Museum with number 802 (Fig. 5). It has been brought to the museum in 1975 from an unknown site. Its diameter is 10 cm. There are broken and lost parts around the disc and two holes remained to prove us the last ring around the disc. The holes were made on the disc in order for it to be attached to a softer tissue.

There is a bearded deity with strong muscles standing over a bull in the middle of the disc. He is facing right and a ring is in his left hand while his right hand is upward. His conical hat or crown has a sharp point and a small crescent in front. He is dressed in an outfit with a short skirt and a long dress over it and one of his legs is visible. The bull's tail is rounded upward. There is a crack on the disc splitting the figure of the bull. The deity and the bull are surrounded in the flames of fire in two circles (Fig. 6). Then there are two circles of attached Urartian buds around them. The last circle contains the figure of the mythical winged creatures⁴ surrounded by a circle of attached Urartian buds (Fig.7). The mythical creatures need further and long discussion and do not aim of the paper. The winged disc deity on the bull along with different mythical creatures around him is also depicted on other objects (Fig. 15). Also on the Anzaf shield the other deities are depicted over the mythical creatures (Fig. 16).

⁴ The Urartian mythical creatures were illustrated with two or four legs, wings, fish tail or other mythical specifications. Griffin, sphinx, lamassu and siren were illustrated over the Urartian metal objects. Their actual function is not recognized but it seems they create a supernatural combination between the other elements of the scene they are illustrated in.

Fig. 5

Fig 6

Fig. 7a

Fig. 7b

Fig. 7c

3. Deity standing over the bull

Deities standing over the animals were commonly illustrated and depicted in Ancient Near East. The animal of each deity was related to the function of him or her. This is slightly challenging in Urartian art as specific animals were not always illustrated with the same deities. It is very common to show a deity standing on the back of the bull in the Urartian art (Kellner 1980: Taf. 13; Merhav 1991a: 76, fig. 29; Belli 1999: 45-47; Kuvanç 2018: 195) (Fig. 8a-d). It is even more usual than the deity riding a lion (Badalyan 2019: 47-49) (Fig. 9).

Fig. 8a (Kuvanç 2018: 195)

Fig 8b (Merhav, 1991c: fig. 3)

Fig. 8c (Merhav 1991a: 76, fig. 29)

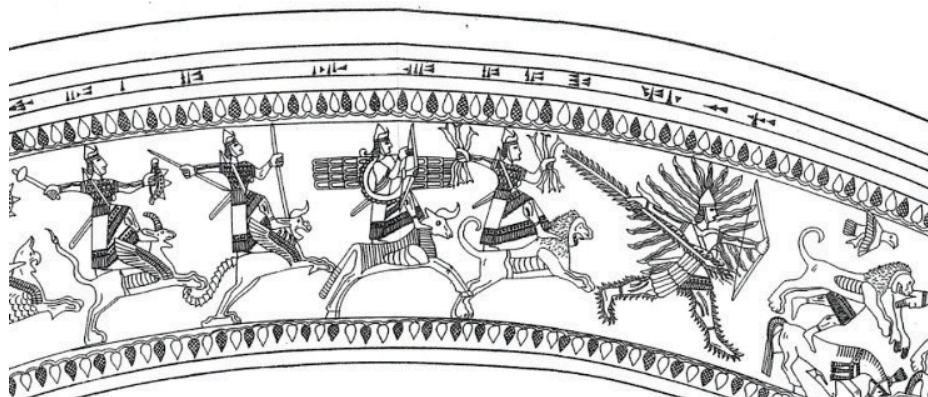
Fig 8d (Kellner, 1980: Taf. 13)

Some scholars (Piotrovskij 2004: 309, 312; Kendall 1977: 44-46) followed the usual specifications of the deities standing on the animals according to Ancient Near Eastern art (Blenkowsky-Millard 2000: 288). Accordingly, the kingdom, power and war deity, Țaldi, was supposed to ride a lion. Also, Teişeba was thought to be the bull riding deity and Şiwini's symbol was the winged disc and the horse accordingly. Some other scholars as well believed that Teişeba and the bull were always illustrated together in Urartian art as van Loon (1991) and Hmayakyan (1990). Also, Merhav (1991a: 137) suggested that the lion and the bull on the metal objects could be symbols for Țaldi and Teişeba. He suggested that these two deities were illustrated as symbols of kingship and fertility in this method.

Fig. 9- (Kellner 1991: 167, fig. 4)

Salvini (1989: 85) narrates on behalf of Calmayer that there was not a regulation to illustrate deities with specific animals and symbols in Urartian art. But, according to Zimansky (2012:721) the lion is the symbol of the kingdom and not Țaldi and Calmayer (1979) rejected the ultimate relationship of Țaldi and the lion. Țaldi in the flames and Teişeba over the lion on the shield of Anzaf with the inscription of Iŝpuini and Minua (Dara, 2014) is the crucial reason of such a comment (Fig. 10). According to Badalyan (2015: 134) Teişeba in Anzaf shield is the symbol of the roar of lightening. It means that Teişeba is as strong and powerful as the lightening and this is the reason Urartians specified it as the symbol of Teişeba.

Fig. 10- (Salvini, 2012: CTU IV. B 3-1)

The deity in the winged disc over the bull is very commonly and widely illustrated on the metal artifacts in Urartu (Badalyan 2019: 47-49). This motif is more depicted than lion riding deity especially on the weapon. The winged disc is a challenging symbol in the Urartu (Fig. 11). It is believed more that the winged disc is originally Egyptian and was exported to Syria, Hittite, and Mesopotamia (Black-Green 1992: 74). Also Goldman (1961: 241) commented that the sun and the winged disc are always related in Egypt and no other regions of the western Asia. ^DŠiwini or ^DUTU is mentioned in the third place in the list of deities of Meher Kapısı inscription (CTU I. A 3-1) and is mentioned in the Urartian inscriptions after Țaldi and Teišeba as Sun Deity. Urartian deities were requested to punish the destroyer of the constructions or inscriptions and his successors or decedents in the Urartian inscriptions. These deities were Țaldi, Weather Deity, and Sun Deity or ^DUTU (Dara 2018). “Under the sun” in the ending cursing of Urartian royal inscriptions possibly meant that Šiwini could control and observe everybody including the sinners and enemies of Urartu and punish them. It seems that this function has been affected by Mesopotamian Šamaš, the sinners’ punisher. It is already proven that Mesopotamian Šamaš had the functions of the sun and judgment. His judgment function was more significant in the royal inscriptions and he was the punisher of the enemies and the criminals. Šiwini and Šamaš are similar in being more of the Judgment Deities than Sun Deities in the Royal inscriptions. This could result that Šiwini was not just Sun Deity in Urartu but had a significant role in controlling the power in Urartu.

Fig. 11- (Seidl 1991a: 121, fig. 6)

Fig. 12- (Badalyan 2019: fig. 9)

Scholars as Belli (1999) mentioned the winged disc deity over the bull as Šiwini on the Anzaf shield following the idea that the sun deities were supposed to be illustrated with the winged disc. In the recent years the suggestion of the bull riding and winged disc deity as Țaldi and not Šiwini became more favorable (Calmayer 1991: 316, 318, fig. 7). Although Barnet (1950) had called Țaldi as Sun Deity before but Šiwini’s function of the sun was more popular previously. It is also noteworthy that the winged disc deity in Urartu is less illustrated on the horse (Figure 12). Teišeba in the second place of Urartian pantheon is mainly mentioned after Țaldi (CTU I. A 3-1, 3-4) and also the punisher of the destroyers

of Urartian inscriptions of royal inscriptions constructions in the cursing formulae (Dara 2018: 224-225). He is considered as the storm and weather deity but according to Badalyan (2015: 128) there is the possibility that there was a garrison in the army of Urartu (*^DIM LÚ.A.SI^{MEŠ}*) as many of the deities in the Ancient Near East had garrisons. According to a reconstruction by Salvini (CTU I. A 11-1 Vo) in an inscription, Teišeba as well as Țaldi has the special weapon of *šuri*. The axe, mace, trident or thunder bolts are suggested as the symbols of Teišeba (Badalyan 2015: 134). Badalyan (2015: 134) compared Teišeba with the deities standing on one lion on the Hittite relief in Carchemish (Fig. 13) and the Akkadian seal impression of Rain Deity on the lion. According to Bienkowski and Millard (2000: 288) and Grekyan (2006: 158) Teišeba was the result of cultural bonds of Urartians with Hurrians. Additionally, some inscriptions were offered to Teišeba and Țaldi (CTU I. A 10-7) and the word “lord” (*huri*) that generally belonged to Țaldi was used for Teišeba (Grekyan 2006: 152). Some scholars as Salvini (1989) proposed that *huri* (lord) as Hurrian *ewri* was also used for Tešub as well but Badalyan disagreed (2015: 127). Additionally, Hurrian Tešub is suggested to be translated as “the destroyer” by Parrot and Nougayrol (1948: 11-13). Therefore, there is the possibility that the weather deity in Urartu had very much power and not just the second deity in the pantheon.

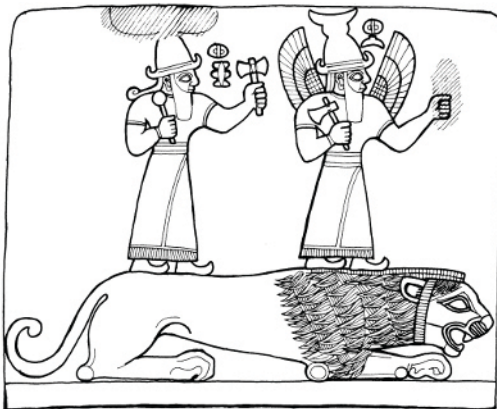

Fig. 13- (Hawkins 1972: Fig. 4c)

The supreme deity in Urartian pantheon is Țaldi who is thought to be known the most. As he was regarded as the controller of the royal power and triumph and was supposed to ride the lion in Urartu following the Ancient Near Eastern art. Țaldi is mentioned at top of Meher Kapısı list of deities (CTU I. A 3-1, 2-3). He also is mentioned in most of the royal inscriptions as the supreme deity but his illustration on Upper Anzaf shield running with out an animal in the flames of fire started arguments on his recognition by the scholars. Belli (1999: 39) suggested that Țaldi was possibly illustrated in the beams of light but Tiratsyan (2008: 82) and the author (2014: 75) suggested that he was surrounded with the flames of fire. The author (Ibid) also suggested Țaldi as the Fire Deity or Triumph fire Deity. According to an inscription over a shield from Ayanis the fire in the temple of Țaldi should not be put off by the soil (Batmaz 2013: 246). The deity alone or standing on an animal in the flames of fire has been discovered from Urartian lands (Fig. 14). A similar motif is observed in Reza Abbasi Museum as well. This motif reminds us of Țaldi with *šuri* in the circle of fire on Anzaf shield.

Fig. 14 a-b (Seidl 2004: Taf 25)

Fig. 15- (Seidl 1991b: 96, Fig 63)

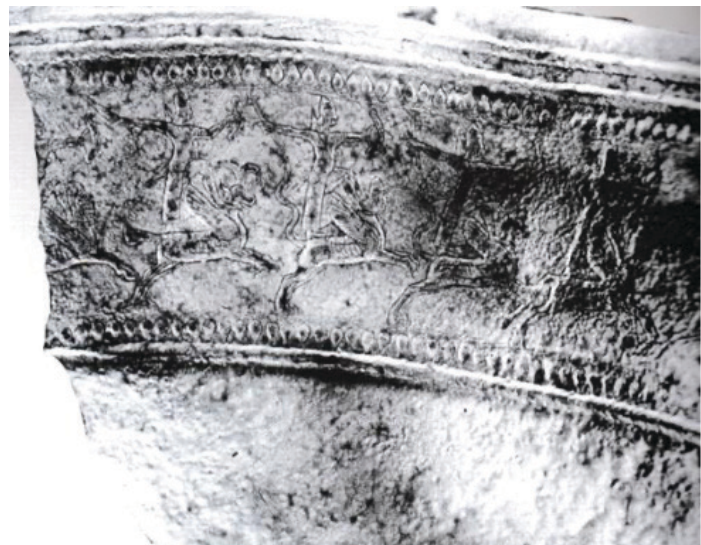

Fig. 16- (Belli 1999: Plate 49)

4. Conclusion

As above-mentioned discussion was presented it seems that the winged disc and also the bull are challenging symbols in Urartian art and scholars have varied points of view in this regard. In Mesopotamia and Ancient Near East the winged disc was not officially regarded as Sun Deity but in Egypt it did. In the past, there was this belief among the scholars that Šiwini, Urartian Sun Deity, was represented by winged disc and the horse. But, mainly after discovering and the studies on the Anzaf shield and several Urartian metal objects with the winged disc deity over the bull the arguments started and different points of views on the identity of this deity were presented by the scholars. Also the deity in the flames who was supposed to be Țaldi according to Anzaf shield was illustrated on many metal objects over the bulls and this raised questions in the mind of the scholars.

Țaldi was suggested as the lion or the bull riding deity. Also, some scholars suggested his figure in the winged disc. Additionally, the deity in the flames became one of the most significant representations of him after the discovery of the Anzaf shield. Teišeba as well was suggested to be the deity riding the lion- according to the Anzaf shield - or the bull. The deity with the winged disc over the horse or bull as well was considered as Šiwini. Therefore, it is severely difficult and crucial to recognize the winged disc deity riding the bull over the metal artifacts and weapon.

It is obvious that the symbol relates to the Urartians' beliefs. The author suggests that the deity with or without the winged disc riding the bull on many metal artifacts is better not to be recognized by one name as there are many different suggestions and many of them cannot be proved wrong and is very challenging. Instead she suggests that this motif is possibly a protector symbol of the person uses the weapon or wears the armor. This symbol also could be the demonstrative of power and triumph. Therefore, he could be regarded as Țaldi, Teišeba or Šiwini as they were all powerful. She believes the function of the motif is significant not his name. The trinity of the said deities was to commemorate the power and punish the enemies. Therefore a soldier or commander could use the motif to protect himself from the enemy and to gain power by it. There are several metal armors found with the same deity over a bull with or without a winged disc or limited in the flames of fire. Therefore all of the significant functions of these three deities could be called to protect the person. It is also possible that the motif was the symbol of triumph or protection among the Urartians long before each of its functions and details were distributed among the three supreme deities of Urartian pantheon. If this symbol belonged to Țaldi it was the symbol of triumph in the battles. If he was Teišeba he was possibly the symbol of roaring and rage on the battle. If this was the symbol of Šiwini it meant he judges the enemy who would harm the person wearing the armor as the deity of judgment. Accordingly, it is also possible that the symbols of all of the deities seemed to be illustrated as one figure. Also, all of them were the ultimate punishers of the enemies. Therefore, the author feels no obligation to name the deity but to consider the function he represents for the soldiers and commanders using them for protection and victory.

Bibliography

- Badalyan 2015 M. Badalyan, “The Urartian Weather God Teišeba”, *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, IX/1, 125-142.
- Badalyan 2019 M. Badalyan, “Šiuini: The Urartian Sun God”, P. S. Avetisyan-R. Dan-Y. J. Grekyan (eds.), *Over the mountains and far away*, Archeopress, Oxford, 46-50.
- Barnett 1950 R. D. Barnett, “Excavations of the British Museum at Toprakkale near Van”, *Iraq*, 12/I, 1-43.
- Barnett- Curtis 1973 R. D. Barnett- J. E. Curtis, “A review of acquisitions 1963-70 of western Asiatic antiquities”, *British Museum Quarterly* XXXVII, 133.
- Bashashkanzaq 2004 R. Bashashkanzaq, “Bracelet inscription of Tul-e Gilan”, *Archaeological excavations in ancient sites of Tul-e Gilan Talesh (Kavoshhaye bastanshenasi dar mohavatehaye bastaniye Tul-e Gilan- Talesh, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Gilan*, 85-90.
- Batmaz 2013 A. Batmaz, “A lion-headed shield from Ayanis: An identifier of the Urartian Culture?”, SOMA 2012, *Identity and connectivity, Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology Florence, Italy, 1-3 March 2012*, Florence, Universita Degli Studi Firenze, 243-252.
- Belli 1976-77 O. Belli, “Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri”, *Anadolu Araştırmaları*, 4-5, 177-225.
- Belli 1991 O. Belli, “Ore deposits and mining in eastern Anatolia in the Urartian period: silver, copper and Iron”, R. Merhav (ed.), *Urartu: a metalworking center in the first millennium B.C.E.*, (The Israel Museum, Jerusalem), May 28 - October 1991, Jerusalem, 16-41.
- Belli 1999 O. Belli, *The Anzap fortresses and the gods of Urartu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- van den Berghe - de Meyer 1982-1983 L. van den Berghe- L. de Mayer, *Urartu een vergeten cultuur uit het bergland Armenie*, Centrum voor kunst en cultuur, Saint Petersburg.

- Bienkowski- Millard 2000 P. Bienkowski- A. Millard, *Dictionary of the ancient Near East*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Black- Green 1992 J. Black- A. Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, British Museum Press, London.
- Calmayer 1979 P. Calmayer, "Zu den Eisen-Lanzenspitzen und der 'Lanze des Hal-di'", W. Kleiss (ed.), *Bastam, Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975, vol. 1*, Gebr. Mann Verlag, Berlin, 183-195.
- Calmayer 1991 P. Calmayer, "Some remarks on iconography", R. Merhav (ed.), *Urartu, a metalworking center in the first millennium B.C.E.*, (*The Israel Museum, Jerusalem*), May 28 - October 1991, Jerusalem, 312-319.
- Dalalian- Grekian 2004 T. Dalalian- Y. Grekian, "An Urartian bracelet from Gilan", *Iran and The Caucasus*, vol. 8.1, Brill, Leiden-Boston, 1-6.
- Dara 2014 M. Dara, "Was Ḫaldi the Triumph Fire God of the Urartians?", *International Journal of the Society of Iranian Archaeologists*, Vol. 1, No.1, Winter-Spring 2014, 97-107.
- Dara 2015 M. Dara, "Urartian disc with the Urartian inscription in Tabriz Archaeology Museum (Disc-e mefraghi-e katibedar-e afsar-e asb-e urartuee dar muzeye bastanshenasi-e azarbayjan-e sharghi)", *Zabanshenakht*, 1, 61-78.
- Dara 2017 M. Dara, *Urartian cuneiform inscriptions from Iran*, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran.
- Dara 2018 M. Dara, "The diversity of cursing formulae in Urartian royal inscriptions through time (tanavo-e negaresh-e nefrinha dar tul-e zaman dar sangnebeshtehaye shahi-I urartuee)", *Zendeginame va khadamat-e elmi va farhangi-e marhoum ostad doctor mohammadjavad mashkour, Anjoman-e asar va mafakher-e farhangi*, Tehran, 209-233.
- Dara 2019 M. Dara, "New Observations Regarding the Urartian Inscription of the Tul-e Talesh Bracelet, P. S. Avetisyan- R. Dan- Y. J. Grekian (eds.), *Over the mountains and far away*, Archeopress, Oxford, 187-190.
- Frankel 1979 D. Frankel, *The ancient kingdom of Urartu*, London.

- Ghrishman 1964 R. Ghrishman, “Deux oeillées en bronze des rois d’Urartu”, *Artibus Asiae*, 27, 49-60.
- Goldman 1961 B. Goldman, “An oriental solar motif and its western tension”, *Journal of Near Eastern Studies*, XX/4, 239-251.
- Grekyan 2006 Y. Grekyan, “The Will of Menua and The Gods of Urartu”, *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, I, 150-195.
- Gropp 1981 G. Gropp, “Ein Pferdegeschirr und Streitwagen aus Urartu”, *Iranica Antiqua*, XVI, 95-123.
- Harutjunjan 2001 N. V. Harutjunjan, *Korpus Urartskich Klinoobraznych Nadpisej, Nacional’naja Akademija Nauk Respubliki Armenii, Institut Vostokovedenija (Izdatel’stvo “GITUTJUN”)*, Yerevan.
- Hawkins 1972 J. D. Hawkins, “Building Inscriptions of Carchemish: The Long Wall of Sculpture and Great Staircase”, *Anatolian Studies*, 22, 87-114.
- Hmayakyan 1990 S. Hmayakyan, *Vani t’agavorutyanyan petakan kronə (The State Religion of the Van Kingdom)*, Yerevan.
- Işık-Kuvañç 2018 K. Işık- R. Kuvañç, “A New Part of Horse Trapping Belonging to Urartian King Minua from Adana Archaeology Museum and on Urişhi-Urişhusi-Ururda Words in Urartian”, *Colloquium Anatolicum*, 17, 223-239.
- Kendall 1977 T. Kendall, “Urartian Art in Boston: Two Bronze Belts and a Mirror”, *Boston Museum Bulletin*, Vol. 75, Museum of Fine Arts, Boston, 26-55.
- Kuvañç 2018 R. Kuvañç, “Bezemeli ve Figüratif Metal Eserler”, in *Zaiahina’nın Bronzları Doğubeyazıt Urartu Metal Eserleri*, E. Konyar, K. Işık, R. Kuvañç, B. Genç, B. Gökce (eds.), 182-207.
- van Loon 1966 M. N. van Loon, *Urartian art (Its distinctive traits in the light of new excavations)*, Nederlands Historisch-Archaeologische Institute.
- van Loon 1991 M. N. van Loon, “Anatolia in the earlier first millennium B.C.”, *Iconography of religions 15-12*, Brill, Leiden, 1985-1990.

- Mayer 2009 W. Mayer, *The text and translation of Sargon expedition to Urartu in 714 B.C. (Matn va tarjomeye gozaresh-e lashkarkeshi-e sargon be urartu dar 714 P.M)*, F. Najd Samiee (trans.), Iranian Cultural Heritage and Tourism Org. and Ganjineye Honar, Western Azerbaijan.
- Merhav 1991a R. Merhav, “Shields”, R. Merhav (ed.), *Urartu, a metalworking center in the first millennium B.C.E., (The Israel Museum, Jerusalem)*, May 28 - October 1991, Jerusalem, 134-139.
- Merhav 1991b R. Merhav, “Everyday and ceremonial utensils”, R. Merhav (ed.), *Urartu, a metalworking center in the first millennium B.C.E., (The Israel Museum, Jerusalem)*, May 28 - October 1991, Jerusalem, 200-243.
- Merhav 1991c R. Merhav, “Sculpture in the round”, R. Merhav (ed.), *Urartu, a metalworking center in the first millennium B.C.E., (The Israel Museum, Jerusalem)*, May 28 - October 1991, Jerusalem, 274-283.
- Mayer 2013 W. Mayer, *Assyrien und Urartu*, Vol. 1, Ugarit-Verlag Münster.
- Parrot- Nougayrol 1948 A. Parrot-L. Nougayrol, Un document de fondation hurrite, *RA*, 42, 1-20.
- Payne 2006 M. Payne, *Urartu Çiviyazili Belgeler Kataloğu*, Istanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Piotrovskij 2004 B. B. Piotrovskij, *Urartu civilization (Tamadone urartu)*, H. Khatifshahidi (ed. and trans.), Research Institute of Cultural Heritage and Tourism and Iranian Cultural Heritage and Tourism Org, Tehran.
- Razmjou 2004 Sh. Razmjou, “A bronze bracelet with the Urartian inscription from Tul-e Gilan (Yek dastband-e mefraghin ba neveshteye urartuee az tul-e gilan)”, *Archaeological excavations in ancient sites of Tul-e Gilan Talesh (Kavoshhaye bastanshenasi dar mohavatehaye bastani-e tul-e gilan-e talesh)*, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Gilan, 92-97.
- Ruder- Merhav 1991 A. Ruder- R. Merhav, “Technologies of production of metal artifacts in the Urartu culture”, R. Merhav (ed.), *Urartu: a metalworking center in the first millennium B.C.E., (The Israel Museum, Jerusalem)*, May 28 - October 1991, Jerusalem, 333-353.

- Sabouri Nojehdehi 2012 R. Sabouri Nojehdehi, "Urartian helmets in Reza Abbasi Museum, Iran", A. Çilingiroğlu and A. Sagona (eds.), *Anatolian Iron Ages 7 (The proceedings of the seventh Anatolian Iron Ages Colloquium held at Edirne 19-24 April 2010)*, Peeters, Leuven-Paris-Walpole, 211-219.
- Salvini 1989 M. Salvini, "Le pantheon de l'Urartu et le fondement de l'état", *Studi epigraphici e linguistic sul vicino Oriente Antico*, 6, 79-89.
- Salvini 2008 M. Salvini, *Corpus dei Testi Urartei, vol. I*, CNR-Instituto de Studi sulle civita dell'Egeo e del Vicino Oriente, Roma.
- Salvini 2012 M. Salvini, *Corpus dei Testi Urartei, vol. IV*, CNR- Instituto de Studi sulle civita dell'Egeo e del Vicino Oriente, Roma.
- Seidl 1980 U. Seidl, "Einige urartäische Bronzeyylinder (Deichselkappen?)", *Archaeologische mitteilungen aus Iran*, 13, 63-82.
- Tiratsyan 2008 N. Tiratsyan, Luwian Gods in Urartu? , *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, III/1, Yerevan, 79-86.
- Wartke 1991 R. B. Wartke, "Production of iron artifacts", R. Merhav (ed.), *Urartu: a metalworking center in the first millennium B.C.E. (The Israel Museum, Jerusalem)*, May 28 - October 1991, Jerusalem, 321-331.
- Zimansky 1998 P. Zimansky, *Ancient Ararat (A Handbook of Urartian studies)*, Caravan Books, Delmar-New York.
- Zimansky 2012 P. Zimansky, "Imagining Haldi", H. D. Baker- K. Kaniuth- A. O. Münster (eds.), *Stories of Long Ago. Festschrift für Michael D. Roaf*, Ugarit-Verlag, 713-723.

DİYARBAKIR ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDE BULUNAN BİR GRUP GÜMÜŞ SELEUKOS SİKKESİ ÜZERİNE ARKEOMETRİK İNCELEMELER

Mahmut AYDIN* - İshak YILDIZ**

Öz

Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde yer alan, Seleukos Krallığı I. Philip Philadelphos dönemine ait 56 adet gümüş sikke arkeolojik olarak incelenmiş ve taşınabilir enerji dağılımlı X-ışını floresans (P-EDXRF) spektrometresi ile sikkelerin arkeometrik analizleri yapılmıştır. Elde edilen analiz sonuçları doğrultusunda I. Philip Philadelphos dönemi sikkelerinin gümüş oranları doğrultusunda dönemin ekonomik, sosyal ve siyasal koşulları hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Söz konusu değerlendirmeler eserlerin kimyasal kompozisyonları hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Aynı zamanda elde edilen gümüş oranları önceki Seleukos krallarının döneminin gümüş oranları ile karşılaştırılarak zaman içerisinde sosyal ve politik gelişmelere bağlı olarak gümüş oranlarındaki farklılıklar dolayısıyla ekonomik değişim açığa çıkarılmıştır. Alaşım oranlarının tespiti yapılarak tarihsel süreç içerisinde sikkelerdeki değerli metallerin oranlarının değişimi hakkında bilgiler elde edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda I. Philip Philadelphos dönemi sikkelerinin ortalama % 94 oranında gümüş, % 4,84 oranında bakır, % 0,42 oranında altın ve % 0,67 oranında kurşun içerdiği tespit edilmiştir. Diğer Seleukos krallarıyla karşılaştırılacak olunursa I. Philip Philadelphos döneminde sikkelerdeki gümüş oranlarında, yaşanan savaşlardaki harcamalara bağlı olarak, aşağı yönlü bir hareketlilik (% 99'dan % 93'e) olduğu tespit edilmiştir.¹

Anahtar Kelimeler: Arkeometri, Nüsmatik, Seleukos Sikkeleri, Gümüş sikke, P-EDXRF Analizleri.

Archaeometric Investigations on a Group of Silver Seleucid Coins from Diyarbakır Archaeology Museum

Abstract

56 silver coins of the Seleucid Kingdom, dated to the Philip I Philadelphos period from Diyarbakır Archaeological Museum, were researched archaeologically and analysed in terms of archaeometry by portable energy dispersive X-ray fluorescence spectrometer (P-EDXRF). With this study, the analysis of the coins was made, and information was given about the silver rates, economic, social, and political conditions of the Philip Philadelphos I period. Within the scope of the analysis results, the chemical compositions of the coins were exposed. At the same time, the silver ratios obtained were compared with the silver ratios of the previous Seleucid kings' period, and economic change was revealed due to the differences in silver ratios over time. By determining the alloy rates, information was given about the change in the rate of precious metals in coins in the historical process. As a result of the analysis, it was determined that the coins of Philip I Philadelphos period contained an average of 94% silver, 4.84%

* Doç. Dr., Mahmut Aydın, Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Batman, E-mail: aydinm135@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4707-5387

** MA, İshak Yıldız, Batman Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Arkeometri ABD Tezli Yüksek Lisans Programı, Batman, E-mail: ark.sez_7263@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1874-6279

1 Bu makale Batman Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Arkeometri ABD 'da İshak Yıldız tarafından 2019 yılında bitirilen "Diyarbakır Arkeoloji Müzesine Satın Alma Yoluyla Kazandırılmış Bir Grup Gümüş Seleukos Sikkeleri Üzerine Arkeometrik İncelemeler" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

copper, 0.42% gold and 0.67% lead. If compared to other Seleucid kings, it was determined that there was a downward movement (from 99 % to 93 %) in the silver ratios of coins in the period of Philip Philipdelphos I due the expenditures in the wars.

Keywords: Archaeometry, Numismatic, Seleucid Coins, Silver coin, P-EDXRF Analysis.

Giriş

Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde yer alan Seleukos Krallığı'na ait 56 adet gümüş sikke grubu üzerinde taşınabilir enerji dağılımlı X-ışını floresans spektrometresi (P-EDXRF) ile arkeometrik analizler yapılmıştır. Eserlerin kimyasal kompozisyonları açığa çıkarılmış ve alaşım oranlarının tespiti yapılmıştır. Zaman içerisinde değerli metallerin oranlarındaki değişiminin belirlenmesi ile elde edilen sonuçların Seleukos Krallığı'nın ekonomik yapısının, ticari ilişkilerinin, sosyal ve siyasal ilişkilerinin açığa çıkarılması amaçlanmıştır.

Arkeometri en genel manasıyla insanlığın kültür tarihinin araştırılması ve anlaşılması ve bu hususta arkeolojik kazılarda ele geçirilen materyallerin pozitif bilim yöntemleri ile araştırılması ve incelenmesidir (Esin 1996: 351-364). Arkeometri, arkeolojik çalışmaların sonucunda bulunan materyallerin ne zaman ve nerede üretildiği, üretim aşamasında hangi teknik ve yöntemlerin kullanıldığı, hangi amaçla üretildiği vb. birçok sorunun cevabına ulaşılabilmesi açısından arkeolojinin fen ve doğa bilimleri ile yakınlaşmasını ve bu şekilde disiplinler arası ortak bir çalışma alanı oluşturma görevi ve sorumluluğunu üstlenmesi açısından oldukça önemli bir bilim dalıdır (Saltık 2010: 1-59). Arkeolojik bir malzemede analiz çalışması sırasında temel amaç numuneye herhangi bir zarar vermemek olmalıdır. Bu bağlamda karakterizasyon yönteminin seçimi, uygun koşullar doğrultusunda gerekli bilgi ve altyapı hazırlandıktan sonra hangi sonuçların elde edilmek istendiğine göre çalışma yöntemi ve tekniği değişmektedir. Çünkü her tekniğin avantajları olduğu gibi dezavantajları da vardır. Tüm bu sebepler doğrultusunda arkeometri, bilimi birçok farklı alanda farklı yöntemler ve çalışma metotları uygulamaktadır (Özçatal 2013: 10-13). Müzede bulunan envanterlik eserlerin herhangi bir zarar görmemesi ve yapılacak olan analizler sonucunda bilimsel verilerin sağlıklı bir şekilde elde edilebilmesi oldukça önemli bir husustur. Bundan dolayı Arkeometri'de tahribatsız analiz yöntemleri geliştirilerek bu yeni yöntemlerle yapılan analizlerde obje veya malzemeye herhangi bir zarar vermeden, malzemenin veya objenin özellikleri hakkında bilgi edinilmesi sağlanmıştır. Bu yöntem ve teknikler arkeolojik malzemelerin analiz edilmesinde ve incelenmesinde tercih edilen teknikler olarak ön plana çıkmaktadır. Tahribatsız analiz yöntemleri; eserde herhangi bir hasarın oluşmaması, sonraki süreçte yerine konulması mümkün olmayan arkeolojik nitelikli eserlerin incelenmesi açısından oldukça önemli olup analiz yapmak için uygun tekniklerdir (Tuğrul - Darga 2000: 49-56). Kültür varlıklarının tahribatsız analizlerinde de X Işını radyografi ve Taşınabilir X Işını Floresans Spektrometresi (P-EDXRF) oldukça yaygın kullanılan yöntemlerdir. Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde yer alan ve tarafımızdan arkeometrik olarak incelenmiş olan sikke grubu üzerindeki sonuçları değerlendirmeden önce söz konusu sikkelerin arka planının ve ait oldukları dönemin anlatılması konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Seleukos Krallığı ve Sikkelerin Tanımlanması

Seleukos Krallığı, Büyük İskender'in komutanlarından (Diadokh) I. Seleukos Nikator (MÖ 305-281) tarafından MÖ 312 yılında Suriye merkezli olarak kurulmuş ve 250 yıl boyunca egemenliğini sürdürmüştür (Sarıcı 2013: 10-16). I. Seleukos Nikator; Büyük İskender'in ölümünden sonra, İskender'in komutanları arasında Lysimakhos'tan sonra devletini kuran ikinci komutan olmuştur (Grajetski 2011: 4-6, Morkholm 2000: 202-203). Seleukos Krallığı sahip olduğu topraklar bakımından tüm Helenistik krallıkların en büyüğü olmuştur. Suriye merkez olmak üzere Mezopotamya, Anadolu, İran, Türkmenistan, Pamir ve Pakistan'a kadar uzanan geniş bir egemenlik alanına sahip olmuştur (Şekil 1) (Grajetski 2011: 4-6, Benek 2012: 3-10).

Ön ve arka yüz betimleriyle değerlendirilen 56 adet gümüş sikke grubunun Seleukos Krallığı'nın MÖ 93-83 yılları arasında hüküm süren I. Philip Philadelphos dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. I. Philip Philadelphos Dönemi, Helenistik döneme damgasını vuran Seleukos Krallığı'nın sonunu hazırlayan iç siyasi çekişmelere sahne olan bir süreç olması açısından oldukça önemlidir. Kral I. Philip kardeşleri ve kuzenleriyle taht kavgalarına girişmiş ve bu dönemde çok yoğun iç çatışmalar yaşanmıştır. İç çatışmalar hem I. Philip Philadelphos'un hükümdarlığına hem de Seleukos Krallığı'nın çöküşüne zemin hazırlamıştır. MÖ 64/63'te Romalı general Pompeius tarafından kral XIII. Antiokhos tahttan indirilmiş ve Seleukos Krallığı tarih sahnesinden silinmiştir (Greenhalg 1981: 104-107).

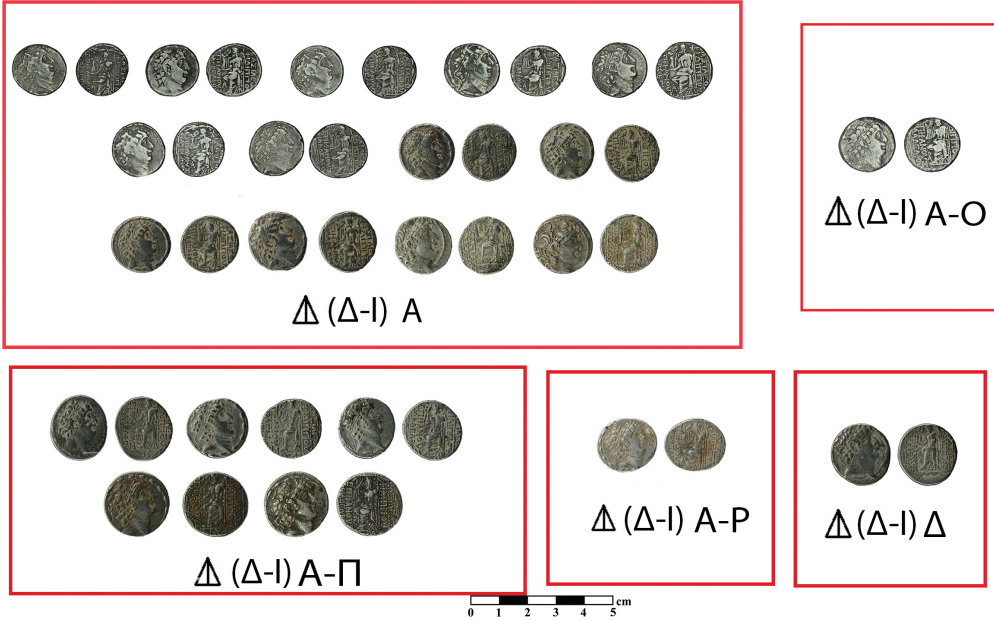

Şekil 1- Philip Philadelphos Dönemi'nde (MÖ 93-83, 75-74) Seleukos'ların Hakimiyet Alanı. (https://en.wikipedia.org/wiki/Philip_I_Philadelphus#/media/File:Syria_under_the_Seleucids_87_BC.png).

Malzeme ve Yöntem

Araştırmanın materyali I. Philip Philadelphos dönemine ait olan ve Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'ne satın alma yoluyla kazandırılmış 56 adet gümüş sikke grubundan oluşmaktadır. Seçilen gümüş sikkelerin arkeolojik ve nümismatik veriler ışığında belgeleme ve tanımlamasına yönelik çalışmalar Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde görevli uzmanların kontrolünde yapılmıştır. Sikkelerin belgeleme, tanımlama ve tarihlemesine yönelik bir katalog oluşturulmuştur. Sikkeler üzerinde yapılmış olan temizlik çalışmaları ve sikke fotoğrafları detaylı bir şekilde kontrol edilmiştir. Yapılan kontrollerde herhangi bir sorun tespit edilmediği için müze uzmanlarınca yapılmış olan bu temizlik ve fotoğraflama çalışması referans alınmıştır. Sikke kondisyonlarının çalışma yapma noktasında yeterli olmasından dolayı ikinci kez araştırma için temizlik işlemi yapılmamış ve müzede çekilen fotoğraflar kullanılmıştır. Sikkelerin nümismatik verileri ışığında yapılan katalog da sikkelerin sıralaması üzerlerinde bulunan monogramlara göre yapılmıştır. Monogramlar Yunan alfabesine göre düzenlenerek sıralanmış ve bu sıralama doğrultusunda aynı monogramları içeren sikkeler bir panel içerisine yerleştirilerek katalog hazırlanmıştır (Şekil 2-3).

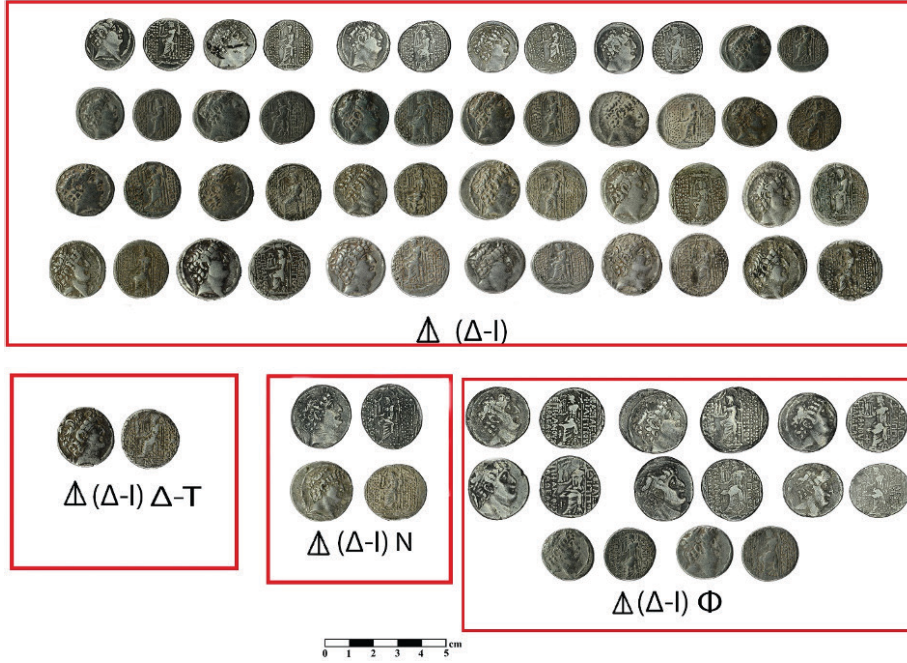

Şekil 2- Analiz edilen sikkelerin, Monogram Yunan Alfabesindeki Sıralamaya Göre Hazırlanmış Katalogu

Analiz edilen sikkelerin üzerinde daha önceden müze uzmanlarınca yapılan temizlik çalışmalarından dolayı gözle görülebilen herhangi bir kirlenmeye rastlanılmadığından dolayı analizler öncesinde herhangi bir ön hazırlık yapılmamıştır. Araştırma kapsamında yapılan tüm analizlerde eserden parça alınmadan doğrudan analiz yapma imkânı veren, metal eserlere zarar vermeyen ve aynı zamanda taşınabilir olmasından dolayı in-situ (yerinde) analiz yapma imkânı sağlayan Olympus marka taşınabilir enerji dağılımlı X-ışınları floresans spektrometresi (P-EDXRF) kullanılmıştır. Analizler spektrometrenin değerli metal modunda 50-100 PPM analiz limitinde, her sikke için 30 saniye sürede gerçekleştirilmiştir (Aydın 2017: 148-157). Değerli metal modunda spektrometrenin tespit edebildiği elementler şunlardır: Ti Cr Mn Fe Co Ni Cu Zn Ga W Au Ge Os Ir Pt Pb Bi Zr Mo Ru Rh Pd Ag Cd Sn ve Sb.

I. Philip Philadelphos dönemine tarihlenen 56 adet gümüş sikkenin arkeolojik olarak değerlendirilmesi şöyledir. Sikkelerin ağırlığı 14 gram ile 16 gram arasında değişmektedir.

Sikkelerin ön yüzünde imparatorun başı, arka yüzünde ise arkalıklı tahtta yarı çıplak ve üzerinde chimation giymiş Zeus sağ elinde kendisini çelenkle taçlandıran Nike, sol elinde ise asa tutmaktadır. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΟΥ lejandı ve monogramlar yer almaktadır (Şek. 2-3).

Şekil 3- Analiz edilen sikkelerin, Monogram Yunan Alfabesindeki Sıralamaya Göre Hazırlanmış Kataloğu

Analiz Sonuçları ve Tartışma

I. Philip Philadelphos dönemi sikkeleri P-EDXRF spektrometresi ile analiz edilmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 1'de verilmiştir. Analiz işlemi sırasında, belirlenmesi istenen element oranları spektrometrenin belirleyebildiği oranın altında ise ND (Not Detected) şeklinde ifade edilmiştir. Metal eserlerin analizlerinde, kimyasal kompozisyonun belirlenmesi ve alaşım oranlarının tespitinde uygulanan, tahribatsız bir analiz yöntemi olan ve bunun yanı sıra in-situ (yerinde) analiz yapma imkânı sağlayan P-EDXRF spektrometresinin güvenilir sonuçları verdiği ulusal ve uluslararası birçok yayında ve bilimsel çalışmada ispatlanmıştır (Kantarelou et al. 2011, Aydın 2014). Sikkelerin analizi, eserin yüzeyinden yapılmıştır. Bir yüzey ölçüm tekniği olan P-EDXRF spektrometresi korzyondan ve yüzey kirliliğinden etkilenmektedir (Aydın - Devocioğlu 2015: 109-133).

Analiz sonuçları kapsamında sikkelerin kimyasal yapısında ana element olarak gümüş (Ag) ve bakır (Cu), iz element olarak altın (Au), kurşun (Pb) ve osmiyum (Os) tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra 13-2-06 ve 43-76-06 envanter numaralı iki adet sikkenin ön yüzlerinde demir (Fe) tespit edilmiştir. Bahse konu iki sikkenin ön ve arka yüz analizleri yapılmış ve analiz sonuçlarından da anlaşılacağı üzere yalnızca ön yüzlerinde demir (Fe) tespit edilmiştir (Tab. 2). Tespit edilen demir oranlarından bu elementin sikkelerin içerisinde bilinçli olarak eklenen bir element olmadığı, yüzeydeki kirlilikten (sikkenin arkeolojik olarak bulunduğu ortamdan) kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Analiz sonuçları minör elementler açısından incelediğinde % 0,22 ile %1,75 aralığında ve % 0,66 ortalamaya sahip kurşun, % 0,36 ile % 0,63 aralığında ve % 0,42 ortalamaya sahip altın tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra 25-3-06, 25-4-06, 25-5-06, 26-6-06, 25-9-06, 43-69-06, 43-70-06, 43-76-06, 49-6-06 envanter numaralı sikkelerin içeriğinde ise % 0,15 ortalamaya sahip osmiyum tespit edilmiştir (Tab. 1). Gümüş sikkeler içerisinde altın elementinin az oranda tespit edilmesi, kullanılan gümüşün iyi bir şekilde rafine edildiğini (ayrıştırıldığını) göstermesi açısından oldukça önemlidir. Analiz edilen gümüş sikkelerin kimyasal yapısında altın tespit edilmesi, kullanılan gümüşün saf bir metal olmadığını ve elektrik cevherinden saflaştırılması sonucu elde edildiğini göstermektedir (Fleming 1975; Aydın-Devecioğlu 2015). Bazı sikkelerin yapısında az oranda tespit edilen osmiyum elementinin sikkelerin içerisine bilinçli olarak konulmadığı, kullanılan gümüşün cevherinden kaynaklı olarak bazı sikkelerde görüldüğü düşünülmektedir. Minör elementler olarak kurşun, altın, osmiyum elementlerinin safsızlık olarak sikkelerin içerisinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Env. No.	Fe	Cu	Ag	Os	Au	Pb
13.1.06	ND	4,85	94,24	ND	0,41	0,48
13.2.06	16,66	2,90	88,15	ND	0,38	0,23
13.3.06	ND	3,83	95,15	ND	0,39	0,61
13.4.06	ND	8,41	90,12	ND	0,47	0,98
13.5.06	ND	4,84	94,28	ND	0,42	0,44
13.6.06	ND	6,54	92,22	ND	0,44	0,78
13.7.06	ND	2,54	96,52	ND	0,38	0,54
13.8.06	ND	4,12	94,83	ND	0,42	0,61
13.9.06	ND	4,61	94,20	ND	0,40	0,77
13.10.06	ND	4,38	93,91	ND	0,43	1,26
13.11.06	ND	6,25	92,24	ND	0,39	1,10
13.12.06	ND	4,57	94,52	ND	0,41	0,48
13.13.06	ND	3,86	95,15	ND	0,40	0,57
13.14.06	ND	4,44	94,40	ND	0,46	0,67
13.15.06	ND	4,22	94,47	ND	0,39	0,90
13.16.06	ND	4,05	94,93	ND	0,41	0,59
13.17.06	ND	7,35	92,03	ND	0,38	0,22
13.18.06	ND	7,35	91,88	ND	0,43	0,32
13.19.06	ND	6,35	92,63	ND	0,39	0,60
13.20.06	ND	3,88	95,12	ND	0,39	0,58
25.1.06	ND	4,06	95,19	ND	0,39	0,33
25.2.06	ND	5,68	93,60	ND	0,40	0,30
25.3.06	ND	7,80	90,48	0,15	0,48	1,07
25.4.06	ND	9,70	89,20	0,15	0,41	0,52
25.5.06	ND	8,46	89,07	0,24	0,45	1,75
25.6.06	ND	6,52	92,12	0,12	0,41	0,81

Env. No.	Fe	Cu	Ag	Os	Au	Pb
25.7.06	ND	3,94	94,59	ND	0,38	1,08
25.8.06	ND	4,51	94,24	ND	0,53	0,70
25.9.06	ND	4,14	94,35	0,13	0,43	0,93
25.10.06	ND	7,31	91,73	ND	0,44	0,51
43.65.06	ND	4,75	94,28	ND	0,41	0,55
43.66.06	ND	4,00	94,89	ND	0,52	0,56
43.67.06	ND	3,68	95,37	ND	0,43	0,50
43.68.06	ND	4,95	94,30	ND	0,36	0,37
43.69.06	ND	10,79	87,81	0,15	0,41	0,81
43.70.06	ND	4,96	93,71	0,16	0,42	0,73
43.71.06	ND	4,17	95,03	ND	0,36	0,43
43.72.06	ND	4,59	94,40	ND	0,48	0,51
43.73.06	ND	5,33	93,65	ND	0,39	0,61
43.74.06	ND	3,74	95,04	ND	0,51	0,68
43.75.06	ND	3,63	94,41	ND	0,42	1,52
43.76.06	0,37	6,46	91,93	0,14	0,31	0,96
49.3.06	ND	4,38	94,76	ND	0,45	0,39
49.4.06	ND	3,45	95,67	ND	0,37	0,49
49.5.06	ND	4,13	94,65	ND	0,40	0,79
49.6.06	ND	6,54	91,90	0,12	0,63	0,77
21.1.06	ND	5,34	93,28	ND	0,52	0,78
21.2.06	ND	3,06	96,07	ND	0,38	0,46
21.3.06	ND	4,20	94,68	ND	0,45	0,62
21.4.06	ND	2,45	96,58	ND	0,40	0,54
21.5.06	ND	1,21	97,76	ND	0,41	0,59
21.6.06	ND	1,83	97,17	ND	0,41	0,57
21.7.06	ND	1,64	97,65	ND	0,41	0,28
21.8.06	ND	1,74	97,41	ND	0,41	0,42
21.9.06	ND	3,62	95,42	ND	0,38	0,56
21.10.06	ND	2,78	95,97	ND	0,44	0,79
Ortalama		4,80	93,9		0,42	0,66

Tablo 1- I. Philip Philadelphos Dönemi Gümüş Sikkelerinin P-EDXRF analiz sonuçları.

I. Philip Philadelphos dönemi sikkelerini majör elementler (ana elementler) açısından

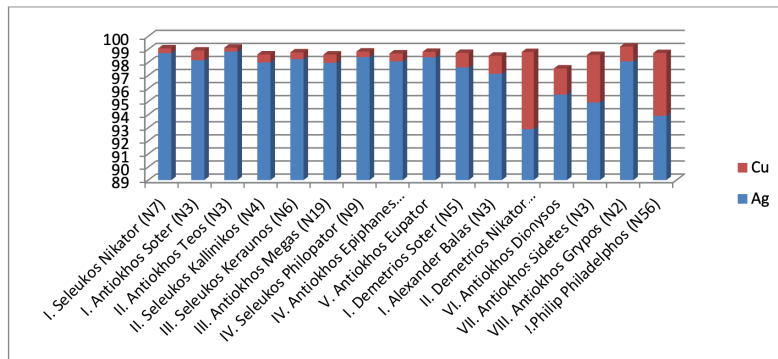
değerlendirdiğimizde gümüş oranlarının % 87,81 ile % 97,76 arasında değiştiği ve % 93,9 ortalamaya sahip olduğu görülmektedir (Tab. 1). Bununla beraber analiz edilen sikkelerde % 1,21 ile %10,79 aralığında ve % 4,84 ortalamaya sahip bakır elementi tespit edilmiştir. Sikkelerin içeriğinde bulunan bakır elementinin cevherden gelen safsızlık olmadığı bilinçli alaşıma katıldığı, çinko (Zn) ve kalay (Sn) elementlerinin analizi yapılan sikkelerin içeriğinde bulunmamasından dolayı, bir metal alaşımı olarak bilinçli bir şekilde kullanılmadığı göstermektedir (Tab.1) (Rautray et al. 2011).

Envanter Numarası	Fe (%)	Cu (%)	Ag (%)	Os (%)	Au (%)	Pb (%)
13.2.06 (Ön Yüz)	16,66	3,43	79,29	ND	0,38	0,22
13.2.06 (Arka Yüz)	ND	2,36	97,01	ND	0,38	0,23
43.76.06 (Ön Yüz)	0,37	5,13	93,09	0,16	0,31	0,91
43.76.06 (Arka Yüz)	ND	7,78	90,76	0,12	0,30	1,00

Tablo 2- 13-2-06 ve 43-76-06 Envanter Numaralı Sikkelerin Ön Yüzünde Tespit Edilen Demir Oranları (%).

Araştırma kapsamında analiz edilen I. Philip Philadelphos dönemi sikkelerinin gümüş oranları incelendiğinde, gümüş oranlarının dağılımında görülen değişimin Seleukos Krallığı'nın bu dönemdeki ekonomik durumu ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu dönemde yaşanan savaşlar, iç çekişmeler ve buna bağlı olarak asker sayısının artması, askerlere ödenen bahşişler, savaş giderleri ve bu sebeplere bağlı olarak harcamaların ciddi bir şekilde artması sonucu mevcut hammadde kaynaklarının bu harcamaları karşılayamaması sorununu ortaya çıkarmıştır. Yaşanılan bu soruna karşılık olarak sikkelerin içeriğinde gümüş oranları düşürülerek, bunun yerine değeri gümüş elementinden daha ucuz olan bakır (Cu) elementi kullanılmaya başlanmıştır (Heesch 2007: 77-96; Aydın 2013: 14-27).

Çalışmada elde edilen gümüş oranları daha önceki Seleukos krallarının farklı dönemlerine ait gümüş sikkelerinin oranları ile karşılaştırılmıştır (Tab. 3) (Alinezhad et al., 2019: 165-174). Seleukos Krallığı'nın kuruluşundan I. Philip Philadelphos dönemine kadar geçen 200 yılı aşkın süreç içerisinde tüm krallık dönemlerinin gümüş oranları incelendiğinde Seleukos Krallığı'nın sürekli ve düzenli bir ekonomik politika ile yönetildiği anlaşılmaktadır. I. Philip Philadelphos Döneminde de Seleukos Krallığı'nın genel ekonomik politikasının devam ettiği, bu dönemde yaşanan iç çatışmalar, siyasi çekişmeler, savaşlar ve bu sebeplere bağlı olarak artan harcamalar ile birlikte ekonomik dengelerin zayıfladığı görülmüştür. Bu durumdan kaynaklı olarak gümüş kullanımında önceki dönemlere göre bir düşüş yaşandığı ve bunun yanında sikkeler içerisinde bakır kullanılarak düşük ayarlı sikke üretimi gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır (Tab. 3; Şek. 4). Bakır ve gümüş arasında negatif bir korelasyon olduğu, gümüşün azaltıldığında bakırın artırıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 4- Seleukos Krallığı döneminde gümüş sikkelerin ekonomik krizlere göre gümüş oranlarının krallara göre değişimi

Krallık Dönemi	Ag (%)	Cu (%)	Au (%)	Pb (%)
I. Seleukos Nikator (N7)	98,71	0,36	0,79	0,10
I. Antiokhos Soter (N3)	98,16	0,75	0,78	0,29
II. Antiokhos Teos (N3)	98,83	0,29	0,82	0,04
II. Seleukos Kallinikos (N4)	98,00	0,61	0,79	0,06
III. Seleukos Keraunos (N6)	98,25	0,52	0,79	0,41
III. Antiokhos Megas (N19)	97,97	0,63	0,78	0,60
IV. Seleukos Philopator (N9)	98,41	0,42	0,8	0,33
IV. Antiokhos Epiphanes (N5)	98,08	0,60	0,91	0,38
V. Antiokhos Eupator	98,40	0,41	0,88	0,27
I. Demetrios Soter (N5)	97,62	1,11	0,63	0,62
I. Alexander Balas (N3)	97,13	1,38	0,84	0,76
II. Demetrios Nikator (İkinci Dönemi)	92,90	5,90	0,64	0,55
VI. Antiokhos Dionysos	95,54	2,00	0,72	1,76
VII. Antiokhos Sidetes (N3)	94,94	3,63	0,64	0,79
VIII. Antiokhos Grypos (N2)	98,08	1,13	0,29	0,47
I. Philip Philadelphos (N56)	93,92	4,80	0,42	0,66
(Bu çalışma sonuçlarından elde edilen sonuçlar)				

Tablo 3- Parçacık Hızlandırılmış X-ışını Yayını Spektrometresi (PIXE) Yöntemi ile Bazı Seleukos Krallarının Dönemlerine Ait Analiz Sonuçlarının Dağılım Oranlarının I. Philip Philadelphos Dönemi Sikkelerinin Analiz Sonuçları ile Karşılaştırılması (Alinezhad et al. 2019: 165-174). (Seleukos krallık isimlerinden sonra parantez içerisinde belirtilen N3, N5, N9 vb. her krallık dönemine ait kaç adet gümüş sikkenin analiz edilerek, sonuçlarının ortalamasının alındığını belirtmektedir.)

Sonuç

Diyarbakır Müzesi'ne satın alma yoluyla kazandırılan ve Helenistik Dönemde Suriye merkezli güçlü bir krallık olan, Büyük İskender'in komutanlarından I. Seleukos Nikator tarafından kurulan Seleukos Krallığı'nın I. Philip Philadelphos dönemine ait 56 adet gümüş sikke bu çalışma kapsamında analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında çalışılan 56 adet sikkenin kimyasal kompozisyonları tespit edilmiş ve aynı zamanda alaşım oranlarının tespiti yapılarak sikkelerin yapısında bulunan değerli metallerin oranlarının değişimi yüzde (%) cinsinden belirlenmiştir.

Analiz sonuçları kapsamında I. Philip Philadelphos dönemine ait sikkelerin ana element olarak ortalama % 94 oranında gümüş, % 4,84 oranında bakır ve az element olarak % 0,42 oranında altın tespit edilmiştir, % 0,67 oranında kurşun ile birlikte 25-3-06, 25-4-06, 25-5-06, 25-6-06, 25-9-06, 43-69-06, 43-70-06, 43-76-06 ve 49-6-06 Envanter numaralı sikkelerde % 0,15 ortalamaya sahip osminium tespit edilmiştir. Aynı zamanda 13-2-06 Envanter numaralı sikkenin ön yüzünde %16,66 ve 43-76-06 Envanter numaralı sikkenin ön yüzünde ise %0,37 oranında tespit edilen demir tespit edilmiştir.

Tüm krallarda olduğu gibi I. Philip Philadelphos dönemi gümüş sikkelerin üretiminde kullanılan hammaddede, altın ve gümüşün ayrıştırılmasından elde edilen gümüş kullanıldığı bu çalışmadan (Tab. 1) Seleukos dönemi gümüş sikkeleri içindeki altın kalıntısından anlaşılmaktadır.

I. Philip Philadelphos dönemine ait gümüş sikkelerin analiz sonuçları önceki Seleukos krallarının analiz sonuçları ile birlikte ortak bir değerlendirme çerçevesinde ele alınmış ve dönemsel olarak gümüş oranlarındaki farklılıklar belirlenerek I. Philip Philadelphos döneminin ekonomik ve siyasi koşullarının sikke üretimine etkisi değerlendirilmiştir. Seleukos Krallığı'nın genel ekonomik yapısının krallığın kuruluşundan yıkılışına kadar devam ettiği sürekli ve düzenli bir ekonomik politika çerçevesinde ilerlediği anlaşılmaktadır. I. Philip Philadelphos dönemi gümüş sikkelerinin analiz sonuçları kapsamında dönemin ekonomik koşullarının önceki dönemlere oranla belirgin bir düşüş yaşadığı gözlemlenmiş, bu dönemde Seleukos Krallığı içerisinde sürekli olarak taht kavgalarının yaşandığı ve buna paralel olarak artan dış baskılar (Roma, Pontus, Armenia) ile beraber bu dönemde Seleukos ekonomisinin giderek zayıfladığı ve güç kaybettiği görülmektedir. Yaşanılan savaş süreçlerine bağlı olarak ekonomideki bu düşüş ile beraber I. Philip Philadelphos dönemi sikkelerinin gümüş oranlarının da genel olarak önceki dönemlere göre belirgin bir düşüş içerisinde olduğu görülmüş ve bu durumla beraber ekonomideki dengelerin sağlanması adına gümüş madeninden daha ucuz olan bakır madeninin sikkelerin içerisinde belirli oranlarda kullanıldığı görülmüştür. Bu sayede mevcut hammadde kaynaklarının ölçülü bir şekilde kullanılmaya çalışıldığı gözlemlenmiştir. Gümüş sikkelerde bakır oranının artırılmasının nedeni savaş sürecinde artan askeri harcamalar, daha fazla asker ihtiyacı, askerlere ödenen maaş ve bahşişler için daha fazla sikke darbını gerektirmesidir. Bundan dolayı da eldeki mevcut hammadde ile daha fazla sikke darbı yapmak gerektiğinden maaşlar düşük ayarlı sikke ile ödenerek hammadde kaynakları ölçülü kullanılmak istenmiştir. Mevcut gümüş hammadde kaynaklarının ölçülü bir şekilde kullanılarak yetersiz olmaya başladığı dönemlerde gümüş sikkelerde gümüşün azaltılıp daha fazla bakır kullanılarak ekonomik dengelerin sağlanması yönünde bir politika izlendiği tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Alinezhad et al. 2019 Z., Alinezhad, M., Dehpahlavani, L., M. Rashti - Oliyai P., "Elemental Analysis of Seleucid's Silver Coins from Hamadan Museum by PIXE Technigue", *Radiation Physics and Chemistry*, 158, 165-174.
- Aydın 2013 M. Aydın, "Authenticity of Roman Imperial Age Silver Coins Using Non-Destructive Archaeometric Techniques", (Ph.D Thesis, METU, Department of Archaeometry), Ankara, 14-27.
- Aydın 2014 M. Aydın, "Using Technology Against Theft and Forgery of Cultural Heritage Goods", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol 5, No: 22, 32-42.
- Aydın-Devecioğlu 2015 M. Aydın - Ü. Devecioğlu, "Bir Grup Gümüş Tarsos Sikkelerinin Nüsmatik ve Arkeometrik Açısından Değerlendirilmesi", *Anadolu (Anatolia)*, 41, 109-133.
- Aydın 2017 M. Aydın, "Çalınan Orijinal Altın "Kanatlı Denizatı (Hippocampus)"nın Taşınabilir X-Işını Floresans Spektrometresi Yöntemiyle Türkiye'ye İade Edilmesinin Sağlanması", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, 20, 148-157.
- Benek 2012 M. S. Benek, *III. Antiokhos'un Küçük Asia Politikası*, (Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla, 3-10.
- Esin 1996 U. Esin, "Turkish Archaeometry in Anatolian Archaeology with Bibliographical Appendix", *Archaeometry 94: The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry, Ankara, 9-14 Mayıs 1994*, (eds. A.M. Özer, Ş. Demirci - G.D. Summers), 361-364.
- Fleming 1975 J. S. Fleming, *Authenticity in Art. The Scientific Detection of Forgery*, London.
- Grajetski 2011 W. Grajetski, *Greeks and Parthians in Mesopotamia and Beyond, 331 BC – 224 AD*, Bristol.
- Greenhalg 1981 P. Greenhalg, *Pompey; The Roman Alexander*, Oxford.

- Heesch
2007 J. van Heesch, “Some Aspects of Wage Payments and Coinage in Ancient Rome, First to Third Centuries BCE”, *Wages and Currency: Global Comparisons from Antiquity to the Twentieth Century*, (ed. J. Lucessen), Bern-Berlin, 77-96.
- Kantarelou et al. 2011 V. Kantarelou, A. F. Jose, D. Eugenidou, F. Chaves, A. Andreou, E. Kontou, N. Katsikosta, M. A. Respaldiza, P. Serafin, D. Sokaras, Ch. Zarkadas, K. Polikreti - A. G. Karydas, “X-ray Fluorescence analytical criteria to assess the fineness of ancient silver coins: Application on Ptolemaic coinage”, *Spectrochimica Acta Part B: Atomik Spektroskopy*, Vol. 66, Issues 9-10, 681-690.
- Morcholm
2000 O. Morcholm, *Erken Helenistik Çağ Sikkeleri Büyük İskender'in Tahta Çıkışından Apameia Barışı'na Kadar (MÖ 336-MÖ 188)*, Çeviren : Oğuz Tekin, İstanbul.
- Özçatal
2013 M. Özçatal, *Seramik ve Metal Buluntuların Arkeometrik Karakterizasyonu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Malzeme Bilimi ve Mühendisliği Ana Bilim Dalı), Eskişehir.
- Rautray et al.
2011 T. R. Rautray, S. Nayak, B. Tripathy, S. Das, M. R. Das, S.R. Das - P. K. Chattopadhyay, “Analysis of Ancient Indian Silver Punch-Marked Coins By External PIXE”, *Applied Radiation And Isotopes* 69, 1385-1389.
- Saltık 2010 D. Saltık, *Bileç Höyük İskelet Buluntularının Arkeometrik Yöntemlerle İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Arkeometri Anabilim Dalı), Adana.
- Sarıcı 2013 Ş. İ. Sarıcı, *Diyarbakır ve Mardin Müzelerindeki Helenistik Dönem Sikkeleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı), Ankara.
- Tuğrul – Darga 2000 B. Tuğrul - M. Darga “Bir Hitit Mühür Baskısının Tahribatsız Muayene Metotları İle İncelenmesi”, *16. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 49-56.
- Yıldız 2019 İ. Yıldız, *Diyarbakır Müzesine Satın Alma Yoluyla Kazandırılan Bir Grup Gümüş Seleukos Sikkesinin Arkeometrik İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Arkeometri ABD), Batman.

